

**Nemzeti, vallási és hagyományos
gazdálkodási terek szellemi öröksége
III.**

**A rendszerváltozás utáni
gazdálkodói magatartás-
formák és üzemszervezetek
néprajzi vizsgálata**

Lovas Kiss Antal

**BÖLCSÉSZ
KONZORCIUM**

Magyarország célba ér

Kiadta a Bölcsész Konzorcium

A Konzorcium tagjai:

- Eötvös Loránd Tudományegyetem
- Pécsi Tudományegyetem
- Szegedi Tudományegyetem
- Debreceni Egyetem
- Pázmány Péter Katolikus Egyetem
- Berzsenyi Dániel Főiskola
- Eszterházy Károly Főiskola
- Károli Gáspár Református Egyetem
- Miskolci Egyetem
- Nyíregyházi Főiskola
- Pannon Egyetem
- Kodolányi János Főiskola
- Szent István Egyetem

A kötet szerzője: Lovas Kiss Antal

Szakmai lektor: Barna Gábor

A kötet megjelenése az Európai Unió támogatásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében valósult meg:

A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése HEFOP-3.3.1-P-2004-09-0134/1.0

ISBN 963 9704 88 1 ö

ISBN 963 9724 15 7

© Bölcsész Konzorcium. Minden jog fenntartva!

Bölcsész Konzorcium HEFOP Iroda

H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A.

tel.: (+36 1) 485-5200/5772 – dekanbtk@ludens.elte.hu

Lovas Kiss Antal

A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁNI
GAZDÁLKODÓI MAGATARTÁSFORMÁK ÉS
ÜZEMSZERVEZETEK NÉPRAJZI VIZSGÁLATA

Debrecen, 2006

Tartalom

BEVEZETÉS.....	5
PRIVATIZÁCIÓ.....	15
SZÖVETKEZETI VAGYONNEVESÍTÉS ÉS TAGI FÖLDTULAJDONLÁS	16
A részarány-tulajdoni földalap kiadása	188
KÁRPÓTLÁS ÉS FÖLDÁRVERÉS.....	22
Hiányos információk.....	25
A földbirtoklási tradíciók hiánya	26
A kárpótlási törvények fogyatékokosságai.....	277
A történeti előzményekből fakadó óvatos, kiváró magatartás	28
A FÖLDTULAJDONLÁS SAJÁTOSságAI	29
FÖLDVÁSÁRLÁS – FÖLLENDÜLŐ GAZDASÁG.....	300
FÖLDBÉRLET.....	31
NÖVÉNYTERMESZTÉS	35
GAZDÁLKODÓI HÁTTÉR	39
ÁLLATTENYÉSZTÉS.....	41
A GAZDASÁGOK GÉPESÍTETTSÉGE ÉS A BÉRMŰVELÉS	50
TÁMOGATÁSOK, KÖLCSÖNÖK, HITELLEHETŐSÉGEK.....	56
GAZDÁLKODÁSFÜGGŐ KÖLCSÖNHASZNÁLAT	58
KÖLCSÖNÖK, TÁMOGATÁSOK FORMÁI.....	59
AZ ADMINISZTRÁCIÓ NEHÉZSÉGEI	61
GAZDÁLKODÓI MAGATARTÁSFORMÁK ÉS ÜZEMSZERVEZET 1989 UTÁN	62
A PIAC ÁLTAL NEM ÉRINTETT GAZDÁLKODÓI MAGATARTÁS.....	69
1–2 hektáros önellátó gazdaságok	69
10–20 hektáros gazdaságok	69
PIACÉRINTETT ÉS PIACORIENTÁLT GAZDASÁGI MAGATARTÁS	78
20–100 hektár közötti gazdaságok	78
PIACRA SZERVEZŐDŐ GAZDASÁGI MAGATARTÁS	7981
100–300 hektár feletti földterülettel rendelkező nagyüzem.....	84
300–500 hektár földterülettel rendelkező nagyüzem.....	85
500 hektár fölötti földterülettel rendelkező nagyüzem.....	86

A TSZ-EK GAZDASÁGI STRATÉGIÁI A RENDSZERVÁLTOZÁST KÖVETŐEN	87
A TSZ-EK ALKALMAZKODÁSI FORMÁI A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN	91
Komádi.....	91
Csökmő.....	94
Derecske.....	106
Tázlár.....	109
A GAZDÁLKODÁS IRÁNYA A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN..	112
CSATLAKOZÁS AZ EURÓPAI UNIÓHOZ	118
IRODALOM.....	121

BEVEZETÉS

Ez a könyv az 1989-es rendszerváltozás utáni magyarországi rurális társadalmakban végbemenő gazdasági útkeresés megértéséhez kíván adalékkal szolgálni.

A történések értékelése során ambivalens vélemények hangzanak el a vidéki társadalmakban végbement változások kapcsán, egyesek a „hagyományos paraszti kultúra” teljes eltűnésére hívják fel a figyelmet, mások új esélyt látnak a rendszerváltozásban, amely –véleményük szerint– „helyre állítja a szocializmussal kizökkent időt”.

A jelenségeket folyamatként célszerű vizsgálni, mert a hagyományok permanens változásának eredményeként az 1989-ben megkezdődött rendszerváltozással, nem térhettünk vissza arra a korábbi lét és technológiai síkra, ahol 40 éve irányt változtattunk. Az a kilencvenes években gyakran felmerülő elképzelés, hogy két lóval, ekével, kapagéppel a gazdák onnan folytathatják a termelés visszakapott földjeiken, ahol a szocialista éra előtt abbahagyták, nyilvánvalóan illúzió volt.

A rendszerváltozást követően nem lehetett tudni, kik lesznek a jövő Magyarországnak termelői. Akkoriban a kisüzemi gazdaságok felfutása volt várható (akár a nagyüzem mellett, akár helyette), tehát joggal merült fel a kérdés: mivé válnak a korábbi tsz dolgozók? Újra parasztságról esetleg utóparasztságról beszélhetünk, vagy nyugati mintájú farmerekké alakulnak a gazdálkodók? Mindenesetre láthatóvá vált, hogy az új típusú vállalkozói réteg mentalitásában, gazdaságszervezési módjában markánsan

különbözik a korábbiaktól.¹ Már a kilencvenes években nyilvánvalóvá vált, hogy nem merev szabályszerűségek mentén szerveződnek a gazdálkodói tevékenységformák. A rendszerváltást követő gazdálkodói struktúra egyik fontos sajátossága éppen a sokszínűség. Az ezredfordulóra az egyes települések tájegységek fejlődésének irányától és fokától függően egyszerre találhatók meg a tsz dolgozók és a paraszti, utóparaszti² jellemzőkkel bíró kisüzemi termelők.

Napjainkra nem igényel hosszú bizonyítást, hogy a jelenben működő, folyamatosan változó rurális és lokális társadalmak néprajzi vizsgálatának is van relevanciája. A XXI. század kezdetén, sokkal inkább a múlt kutatóitól kéri számon saját koruk vizsgálatát. Gyakran éri bíráló a XIX. századvégi, XX. század eleji néprajzkutatást, amiért csupán a múltba tekintett, miközben a rurális térségekben élők, jövőjét hosszútávon meghatározó jelenségeket figyelmen kívül hagyta.³ A jelen vizsgálatának helyére és szerepére meglehetősen későn a XX. század második felében ébredt rá a néprajztudomány. A társadalomnéprajzi kutatásokban csak igen későn, a hetvenes évek végén, Bodrogi Tibor vezetésével kezdődött meg a kortárs vidéki társadalom változásának vizsgálata.⁴

A jelenkutatás sajátos nehézsége, hogy nincs még kellő távolság a történetesektől, tehát nincs rálátásuk az események következményeire, miközben lényegesen részletgazdagabb mindaz, amit a kutatás során feltárhatunk. A gyakorlatban ez úgy nyilvánul meg, hogy a lokálisan gyűjtött tapasztalatok, olyan működési modelleknek tekinthetők, amelyek bemutatják az átalakulás sajátosságait. Mivel a rendszerváltozás hivatalos jogszabályi rendszere olyan társadalmi miliőben zajlik, ahol rendkívül sokrétű közösségi bázissal, történelmi háttérrel, sajátos pillanatnyi reakciókkal találkozunk, sok esetben nem is vállalkozhatunk többre, mint az egyes működési modellek dokumentálására.

A néprajztudomány sajátosan közelíti meg az 1989-es rendszerváltozással együtt járó, azzal egy időben végbement társadalmi–gazdasági változásokat. Az elemzés során a társadalomföldrajz, az agrárszociológia eredményeit is figyelembe véve a lokális társadalmak hagyományokra épülő

¹ Kiss Antal 2002. 89–108.

² Bali János 2005.

³ Kósa László 2001. 170–179.

⁴ Bodrogi Tibor (szerk.) 1978.

működéséből indul ki. Napjainkban a hagyomány gyakran nem külsőségekben mérhető, sokkal inkább olyan látens folyamatok hatását igyekszünk megragadni, amelyek az egy településen élők erkölcsi-, és normarendszerében generációkról generációkra szocializálva fellelhetők, vagy a mindennapi döntési szituációk meghatározóiként tűnnek fel. Ezek nélkül nehezen érthető meg, hogy a gyakran területileg közeli, azonos környezeti adottságokkal rendelkező települések miért működnek markánsan eltérő módon. A rendszerváltozást követően az egyik településen miért őrzik –az elvileg rájuk kényszerített– termelési szisztémát, a kollektív gazdálkodási formát, miközben pár kilométerrel arrébb a másik település lakói az első adandó alkalommal, miért számolják fel az egyébként nyereségesen működő szövetkezetet.

A lokális társadalmak gazdasági-kulturális jelenségeinek nem csak a múltban gyökerező hagyománya, hanem a modernitáshoz viszonyuló jelene is a néprajzi vizsgálat tárgykörébe vonható. A rurális szférában a rendszerváltozást követően föltűnő utóparasztai hagyományok és modernizációs törekvések egyidejű jelenléte új, a néprajzi kutatás számára is fölöttébb tanulmányos vizsgálati lehetőségeket hoztak. A téma jelentőségét mutatja, hogy már két néprajzi konferencia témája volt. Az első „*Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*” című konferenciát 2003-ban az „*Utóparasztai hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*” című követte az MTA Néprajzi Kutatóintézet és az MTA Társadalomkutató Központ szervezésében. A két konferenciáról készült kiadványok kereszttmetszetet nyújtanak az adott téma kutatásához területileg és tematikailag egyaránt.⁵

Mivel a rendszerváltozást vizsgáló néprajzi kutatások nyomán még nem áll rendelkezésre az ország egész területét feltérképező dokumentáció, a folyamatok jobb megértése érdekében ebben a könyvben, elsősorban a saját kutatási terepem a bihari régió kis-sárréti településein gyűjtött kutatási anyag bemutatásával ismertetem a gazdasági–társadalmi folyamatokat. A helyi példák természetesen csupán a makrojelenségek szintjén általánosíthatók, ugyanakkor a bemutatás során igyekeztem más kutatók, az ország különböző területeiről származó tapasztalatainak bemutatásával a téma jelenségvilágának sokszínűségét érzékeltetni.

⁵ Szilágyi Miklós (szerk.) *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ Budapest, 2002.

Schwarz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.) *Utóparasztai hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ Budapest, 2005.

A rendszerváltás generálta változások vizsgálatához indokolt lenne a közép európai térség teljes áttekintése, azonban a poszt-szocialista országokban eltérő módon változó gazdasági miliő nem teszi lehetővé a környező országokban zajló folyamatok bemutatását. Nincs mód terjedelmi okokból sem a részletes elemzésre. Ugyanakkor a környező országok magyarlakta területein folytatott kutatások szervesen kapcsolódnak a magyarországi vizsgálatokhoz. (A teljesség igénye nélkül csak néhány példa: rendkívül jelentős kutatási eredményekkel rendelkezik a *Regionális és Antropológiai Kutatások Központja* (KAM), Bíró A. Zoltán, Bodó Julianna, Oláh Sándor, Gagy József, Túros Endre tanulmányai teljes körű keresztmetszetet adnak a székelyföldi változások társadalmi, gazdasági jellemzőiről. Kolozsváron egy fiatal kutató Szabó Árpád Tőhötöm Magyarlónai kutatásai jelentősek.⁶ A szlovákiai Királyfán Davide Torsello⁷, a vajdaságban Magyarkanizsa vidékén Klamár Zoltán⁸ kutatói tevékenységét említem meg.)

A változás vizsgálata során egyértelműnek tekintettük, hogy kialakuló stratégiák hátterében mindig a lokális társadalom által létrehozott normák, szokások, elvárások állnak. Ilyen értelemben a néprajzi kutatás egyik fontos tanulsága, hogy a nyolcvanas évektől, de különösen a rendszerváltás óta egyre kevésbé lehet szó „*általában faluról*”, mert településenként egyedi lokális stratégiákkal szembesülhetünk. Valójában nem csak a falu fogalom jelenben zajló devalválódásáról beszélhetünk.⁹

Már a kollektivizálás előtti rurális létformák is annyira szerteágazó, rétegenként és tájegységenként különböző módon alakultak, hogy ennek a korszaknak a kapcsán is csak jelentős megszorításokkal beszélhetünk *parasztágról*.

Az etnográfia érdeklődési körébe csak egészen későn, a XX. század közepén került a paraszti társadalom.¹⁰ Ekkorra már nem folyhattak jelenvizsgálatok, csupán a múltbeli közösségek rekonstruálása történhetett meg egész Európában. Ezekre a társadalmi struktúrákra nem volt használható már a parasztság kifejezés, ekkor vált általánosan elterjedt fogalom az

⁶ Szabó Á. Tőhötöm 2002.

⁷ Torsello, Davide 2003. 93-116.

⁸ Klamár Zoltán 2005.

⁹ Tulajdonképpen ez a folyamat nem új a korábbi tudományos diskurzusban használt fogalmak konceptualizálhatatlanságából adódó elértéktelenedésének folyamatát figyelhetjük meg a „népi”, az „ősi” vagy a „hagyomány”, illetve az utóbbi időkben a „közösség” fogalma kapcsán is.

¹⁰ Redfield R. 1956., Wolf E.R. 1966b, Mendras, H. 1967. Franklin, S.H. 1969.

„utóparaszt” frazeológia. Napjainkra azonban mind a *paraszti*, mind az *utó-paraszti* kifejezések a tudományos diskurzusban egyre inkább elavulttá váltak.¹¹

Magyarországon a parasztság kutatása némiképp eltér az általános európai etnográfiai gyakorlattól. Nálunk a két világháború közötti vidéki társadalmi valóság feltárásában lényegesen nagyobb szerepet játszottak a szociológusok, miközben a néprajz csupán az élő néphagyományok dokumentálását tűzte ki célul. Pedig ebben az időben még a sok helyen félféudális viszonyok között élő, a polgárosodás lehetőségétől elzárt magyar parasztság hosszútávon ideális vizsgálati rétegnek kínálkozott volna, mert Magyarország jelentős területein, – eltérően a nyugat-európai polgárosodási folyamatoktól – csupán a kollektivizálás tulajdonviszonyai között indult meg a paraszti létforma változása. Ennek a felemás fejlődésének elméleti vizsgálatát Erdei Ferencnek köszönheti a néprajztudomány.¹²

A paraszt fogalmát minden néprajzi és antropológiai irányzat saját szemléletmódjának megfelelően definiálja, ennek hatására a fogalom irodalma jelentős. A különböző definíciók egyéni sajátosságai mögött azonban vannak visszacsengő elemek. A paraszt fogalmának meghatározása során két fontos alaptétel, a történelmi fejlődést hangsúlyozó, a paraszti létformát átmeneti kategóriaként értelmező és a társadalmi beágyazottságot kiemelő elgondolás, ahol a saját kulturális bázissal rendelkező résztársadalmi szerepkör hangsúlyos. Többnyire történetileg alávetett, nem városban élő, elsősorban mezőgazdasággal foglalkozó, egyéni termelési módokkal rendelkező, önellátásra berendezkedő réteggént jellemzik, amely az egész társadalmon belül részkultúraként megjelenő, sajátos értéktudattal, életmóddal rendelkező csoport. A parasztságot Szabó István¹³ foglalkozási kategóriaként írja le. Fél Edit és Hofer Tamás¹⁴ véleménye pedig egybeesik Szabó László definíciójával, aki a parasztság kapcsán szintén a mezőgazdasághoz való kötődést helyezi előtérbe.

Többen a hatalomhoz való viszonya alapján definiálják a parasztságot. Ebben a közegben a (politikai) hatalom olyan külső, felső elemként jelenik meg, mely befolyásolja a termelési és a magatartási formákat, miközben a parasztság számára a gazdaság bír meghatározó szereppel.¹⁵ Erick Wolf¹⁶

¹¹ Hann, Chris 2005. 19-20.

¹² Erdei Ferenc 1942.

¹³ Szabó István 1965. 10-31.

¹⁴ Fél Edit–Hofer Tamás 1997.

¹⁵ Silverman, Sydel 1983. 89-105.

és Sárkány Mihály¹⁷ is kiemeli, hogy az állam vagy a munkafeltételeket biztosító tulajdonos, esetleg jogi személy az idők folyamán mindig elsajátította a paraszt által termelt javak egy részét. A fogalomról széleskörű áttekintését Sydel Silverman ad, aki a kultúra fogalmával összefüggésben vizsgálja.¹⁸ Valamint George M. Foster¹⁹ nyújt áttekintést a nemzetközi irodalom alapján. Kósa László azt elemzi, hogy a parasztság mindössze egyetlen lépcsőfok: „A volt jobbágy egy ideig parasztként próbál érvényesülni kora társadalmában. Ehhez azonban olyan lépéseket kell tennie, amelyek a polgárosulás irányába viszik. Vagyis miközben „parasztosodik”, azaz a feudális életkeretezettségű ember gazdaságilag, szellemileg, kultúrában és öntudatban paraszt akar lenni, a piacgazdálkodásba való fokozottabb bekapcsolódással, racionálisabb gazdálkodással, városi eredetű civilizációs elemek, divatok, minták - bár még erősen a maga ízlése szerint átalakítva - befogadásával polgárosodik.”²⁰

A szocializmus időszakában nyilvánvalóvá vált, hogy a paraszt kifejezés nem használható a kor kistermelőire. A magyarországi társadalomtudományi szakirodalomban Márkus István szociológus használta elsőként az „utóparaszt” kifejezést, a nagykovácsi tanyavilág vizsgálata során. Ő a parasztság szocialista felszámolását három periódusban fogalmazta meg.²¹ Márkus a mezővárosi tanyavilágban élők vizsgálata alapján hangsúlyozza az átmenetiség fontosságát, azaz paraszti módon élő, az önmaguk munkerejét maximálisan kihasználó, a mindenkori lehetőségeket megragadó csoportok célja, hogy a következő nemzedéknek a paraszti létformán kívül teremtsenek lehetőséget.²² Ezzel szemben a 1980-as évekre egész Kelet-

¹⁶ Wolf Eric: *Peasants*. N. J. Prentice-Hall 1966. (Magyarul: *Parasztok*. In: *Vadászok törzsek, parasztok*. Budapest. Gondolat. 1975.)

¹⁷ Sárkány Mihály 1983.

¹⁸ Silverman, Sydel 1983. 89–105.

¹⁹ Foster, George M. 1982. 299–313.

²⁰ Kósa László 1991. 569.

²¹ Első lépésként a gazdagparaszti réteg gazdasági, politikai ellehetetlenítésével kezdődött. A gazdagparaszti, kuláknak bélyegzett réteg a politikai agresszióra nagyfokú mobilitással, a falusi, paraszti létforma elhagyásával, a következő nemzedék intenzív tanítatásával válaszolt. Második lépcsőben, a szegényparasztság mobilisabb, ambiciózusabb feltörekvő rétegei váltották fel a paraszti létformát és a városokban ipari munkásként helyezkedtek el a hetvenes években. A legkevésbé mobil, vagy tehetetlen, elesett szegényparaszti rétegek a vizsgálat időpontjában is tanyasi viszonyok között, utóparaszt viszonyok között éltek és dolgoztak.

²² Márkus István 1979. 375–395.

Európában a fel-fel tűnő dekollektivizálódási folyamat²³ kapcsán egyes kutatók szerint felmerült a visszaparasztosodás lehetősége. Chris Hann, egyenesen azt a kérdést veti fel, hogy az „egyszerűbb szövetkezetek” kapcsán beszélhetünk-e egyáltalán a parasztság eltűnéséről?²⁴

Juhász Pál véleménye szerint a parasztság fogalom történelmi, társadalomstatisztikai kategóriaként sem használható a nyolcvanas években, mert az a társadalmi struktúra, amelyet jelölt már a XX. század második felére átalakult. Társadalomstatisztikai értelemben a parasztság fogalma a hatvanas-hetvenes években a mezőgazdasági szövetkezetek tagságára vonatkozik. A szövetkezeti tagság és a parasztság azonban nem azonos jelentésű fogalmak. Később a hetvenes és nyolcvanas évek statisztikái a munkásosztályhoz sorolják a mezőgazdasági dolgozókat, ezzel is csökkentve a parasztfogalom statisztikai jelenlétét.²⁵

Márkus István a rendszerváltást követő tanyasi gazdálkodásban már csupán a munkanélküliség elkerülése érdekében végzett, védekezési stratégiát látott, amelyet a majdnem-paraszi létformába való visszalépésként értékel, és „*másodlagos utóparaszi*” életformaként határozott meg.²⁶ Kovács Katalin és Váradi Monika Mária nagykőrösi kutatásai alapján szintén arra hívják fel a figyelmet, hogy a rendszerváltozást követően az utóparaszi módon és ambíciókkal gazdálkodó családok a kilencvenes években föld és eszköztulajdonhoz jutottak, ami lehetőséget biztosított paraszi kisüzemek létrehozására a tanyavilágban. Bár ez a folyamat hosszútávon nem bizonyult életképesnek, mert a romló piaci viszonyok kirántották a gazdák lába alól a talajt, mégis legalább egy évtizeddel meghosszabbította az utóparasztosság eltűnésének múlt század dereka óta zajló folyamatát.²⁷ Ezzel a véleménynel szemben Bali János egy egészen más gazdálkodási struktúrát vizsgálva, a nógrádi málnatermesztők körében végzett kutatásai alapján megállapítja: „A paraszi életforma egy olyan mélystruktúra, melynek a makroszintű gazdasági korszakolások és az ezeket kísérő életmódváltások ellenére is megvan a maga tovább élő, illetve újraéledő elemei.”²⁸

Kétségtelen, hogy azokon a területeken, ahol a gyümölcs és zöldségtermesztésnek vannak hagyományai lehetőség nyílt arra, hogy a háztáji

²³ A szövetkezeti tulajdon magánosítása már a rendszerváltozás előtt jellemző lásd: Hann, Chris 1993.

²⁴ Hann, Chris 2005. 22.

²⁵ Juhász Pál 1986.

²⁶ Márkus István 1996. 117–118.

²⁷ Kovács Katalin–Váradi Monika Mária 2005. 85–86.

²⁸ Bali János 2005. 340.

gazdaságok működtetésén keresztül tovább éljen a paraszti életforma, a családi munkaszervezetet a szocialista érában is. Tény, hogy tovább jellemző ezekben a gazdaságokban a korábbi paraszti tudás, eszközkészlet, kalkulálatlan termelés és önkiszákmányolás, mégis ez a mentalitás csupán utóparasztinak nevezhető,²⁹ annak ellenére, hogy kontinuum folytatása a korábbi paraszti gazdálkodásnak ám különbözik is attól, ha figyelembe vesszük azt a politikai, társadalmi miliőt, amelyben zajlik. A paraszti mentalitástól nem idegen az innováció megjelenése és befogadása.³⁰ Hiszen a háztájiók alkalmazkodtak a kollektív gazdálkodás termelési, értékesítési, fogyasztási rendjéhez is. Ugyanakkor a vizsgált málnatermesztők körében az 1989-es rendszerváltozást követően is a paraszti szemlélet legfontosabb továbbélő elemei a biztonságra törekvés és ennek jegyében a több lábon állás.³¹ Szilágyi Miklós úgy oldja fel az értelmezés körül felmerülő anomáliákat, hogy új fogalmat vezet be. Azon a véleményen van, hogy a rendszerváltás után „*egyéni*” és nem paraszti gazdálkodókról beszélhetünk.³²

Napjainkig ható nyomai vannak a szocialista éra előtti paraszti gazdálkodásnak, ahol az egyén szuverén döntésein túl, a közösségi normákhoz és elvárásokhoz való igazodás formálták az egyén cselekedeteit. Ugyanakkor nem beszélhetünk úgy gazdálkodásról, gazdálkodási stratégiákról, hogy figyelmen kívül hagyjuk az egész magyar társadalmat jellemző kulturális átforgatódást. Természetesen a kultúraváltás évtizedek óta nyomon követhető, azonban a rendszerváltozással új értelmet nyert, látványosabbá vált, felerősödött az *individualizációs* és *modernizációs* folyamat. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor nyomán individualizáción azt a klasszikusan Európában végbement, majd onnan szétterjedt folyamatot értjük, amely az egyént „leválasztja a közösség köldökzsinórjáról”, a hagyományos „Gemeinschaft” típusú közösségeket „Gesellschaft” típusú közösségekkel³³ váltja fel; a közösség korábbi elsődleges érték voltát fellazítva önértékké teszi az egyén önérvényesítését, személyes boldogulását és autonómiáját.³⁴

„Modernizációnak” azt az individualizációtól elválaszthatatlanul végbemenő folyamatot tekintjük, amelynek főbb jellemzői az industrializáció, a piacgazdaság, a tőkeviszony domináns helyzetbe kerülése, a célracionális gondolkodásnak ezekkel a változásokkal összefonódó előre-

²⁹ Márkus István 1972.; Márkus István 1991.

³⁰ Szilágyi Miklós 2000. 461–480.

³¹ Bali János 2005. 342.

³² Szilágyi Miklós 2005. 12.

³³ Tönnies, Ferdinand 1983. 7–35.

³⁴ Kapitány Ágnes- Kapitány Gábor 1996. 9–10.

törése, a termelés állandó bővítése és az ezzel összefüggő haladás-ideológia.³⁵

A rendszerváltozás lényegi eleme a termeléshez fűződő viszony, amelynek a szocialista érából származó meghatározó előzményei voltak. A legjelentősebb átalakulás egyike a kollektivizálást követően megváltozó gazdálkodási szisztéma. A nagyüzemi gazdálkodással megjelenő tudás nem hagyományokon alapuló, az idők folyamán kiérlelt tapasztalatokon nyugvó, a lokális térség aktuális szükségleteihez igazodott termelési mód volt. Sokkal inkább kísérleti úton létrehozott ismeret és technológia. Használatának lényege nem az adottságokhoz való alkalmazkodás, hanem a technológia működtetéséhez alakított, átformált környezet volt. Mégis a szocialista érában kialakuló háztáji termelés átmentett valamit a hajdan volt paraszti stratégiáktól. A személyes döntéshozatal köre jelentősen csökkent és visszaszorult a háztáji gazdaságokba. Az átformálódott eszközhasználat és termelési mód ellenére mentalitásbeli jellemzői alapján a háztáji gazdaságban felismerhetők a paraszti normák és értékrend egyes elemei, mint a saját munka kalkulálatlan volta, vagy a kivárá, az új jelenségektől idegenkedő, óvatosan változtató magatartás. Napjainkban az Európai Unióhoz csatlakozva, újra csak a technológiai váltást, az egyéni gazdálkodási rendtől markánsan különböző új termelési rendszerek kiépítését követheti nyomon a rurális térségekben gyűjtő néprajztudomány.

A rendszerváltozást követően az 1990-es években jelentős folyamatok zajlottak le a magyar mezőgazdaságban. Magyarország, mint a volt szocialista országok többsége, többnyire a kormánykoalíciókban résztvevő kis parasztpártok vagy más jobboldali pártok javaslatára a régi tulajdonosoknak, illetőleg azok örököseinek történő teljes vagy részleges földvisszaadást vagy visszajuttatást (nálunk részben kárpótlási jegyek ellenében) választotta a privatizálás elsődleges technikájaként. A rendszerváltást követő magyar agrárreform azt feltételezte, hogy az egykor volt tulajdonosok örökösei a mai kor lehetséges gazdálkodói. Figyelmen kívül maradt azt a tényt, hogy a volt tulajdonosok jelentős része városi polgárrá vált és a földhöz való visszatérést ezek jelentős része presztízs vesztésként élte volna meg. Nem értettek a gazdálkodáshoz és nem is kívántak gazdálkodni, hacsak a munkanélküliség rá nem kényszerítette őket. Így a mezőgazdasági földterület számottevő része külső, nem gazdálkodó tulajdonosokhoz került, akik bérbe adják földjüket a gazdálkodóknak. Az eladást rendszerint

³⁵ Kapitány Ágnes- Kapitány Gábor 1996. 9-10.

elhalasztották, magasabb földárakra várva. Az agrárreform következtében a földtulajdon felaprózódott, a termőföld egy része kihasználatlanná vált. Szerencsétlen lépés volt, hogy az agrárreform mesterségesen, felülről szervezet, folyton megváltozó szabályrendszerrel gátolta a birtokviszonyok formálódását, miközben életképes új formákat nem ajánlott.

Így a rendszerváltozással bekövetkező tulajdoni szerkezetváltás, konfliktus forrásává lett, ami az ezredfordulóra megosztotta a korábban homogén érdekeltségű agrártársadalmat. A tulajdonosok tőkeszegényeké, elszigetelteké, a termelők üzleti kapcsolataikban kiszolgáltatottakká váltak.³⁶ A piaci lehetőségek véletlenszerűek és alkalmi jellegűek voltak. A korábban költségesen megépített mezőgazdasági épületek, öntözőrendszerek karbantartás hiányában fokozatosan tönkrementek.

A termékek piaci értékesítése egyre nehezebbé vált, az árak kiszámíthatatlanul ingadoztak. Az agrárium szereplőinek körében a bizonytalanság vált jellemzővé.³⁷ Az elhúzódó agrárkáoszt a pártpolitika leegyszerűsítve a családi gazdaság kontra nagybirtok ellentétre redukálta.

³⁶ Dancs László 1999. 291.

³⁷ Márton János 1999. 278–279.

PRIVATIZÁCIÓ

Az 1989-1990-es rendszerváltoztatás után kiemelkedően fontos feladatként jelentkezett a mezőgazdaság tulajdonviszonyainak átalakítása.

A gazdaság teljes körű reprivatizációjára, azaz az egykori tulajdonosok vagy leszármazottaik 1949 előtti tulajdonának maradéktalan visszaszolgáltatására nem kerülhetett sor. Az Antall-kormány –a Kiszgazdapárt igyekezete ellenére– úgy döntött, hogy közvetlen reprivatizáció helyett, kárpótlási jegyek bevezetésével, árverések útján próbálja meg a gazdasági ésszerűséget és az egymással gyakran szembenálló egyéni érdekeket összeegyeztetni.³⁸ A múltban elszenvedett sérelmeket a kárpótlás keretei között igyekeztek orvosolni. A korábbi tulajdonosok értékeik fejében, -a törvényben meghatározott módon- kárpótlási jegyeket kaphattak. A kárpótlási jegyek értékét az elvesztett földek aranykorona-értéke alapján határozták meg. Egy aranykorona 1000 forinttal lett egyenértékű. Ezeket a „kvázi értékpírokat” tulajdonosaik az állami vagyon-, és a mezőgazdasági privatizáció során használhatták fel, illetve földet vásárolhattak érte.

A társadalmi változások méretét és jelentőségét híven tükrözik az alábbi adatok: az első és második kárpótlási törvény alapján 896495 kárpótlási igényre 62,5 milliárd forint értékű kárpótlási jegyet juttattak a jogosultaknak. 1993 végéig több mint 14000 földárverést tartottak, ahol 340227 fő 27,5 millió aranykorona értékű föld tulajdonjogát szerezte meg.³⁹

³⁸ Hann, Chris 2005. 28.

³⁹ Kovách Imre 1994.

Az 1992. évi 2. törvény határozott a mezőgazdasági szövetkezeti vagyон értékeléséről és nevesítéséről. A törvény lehetővé kívánta tenni a tagok számára, hogy tulajdonrészükkel együtt kiválhassanak és önálló gazdálkodásba fogjanak. Ugyanakkor jogszabályi úton tett kísérletet a nyolcvanas években már állami nagyvállalatként működő tsz-ek szövetkezeti jellegének visszaállítására. Sokak szerint ennek a törvénynek a valóságos célja a szövetkezetek felszámolása volt, az adatközlők közül többen a tsz-ek „tudatos” szétveréséről beszéltek.

„...sajnos nem gondoltam volna, hogy a politika mindenáron tönkreteszí a szövetkezetet.”⁴⁰

„Ez a fölparcellázása a földnek, ez egy elképesztő dolog, a politika ökörködött. Hogy még a városból hazajövő embereknek is eltartást biztosít, oszt még akik itt voltak, annak se. A faluból kivonódott a jövedelem, mert a földjára még egyébként nem helybe ment.”⁴¹

A falvak határában 1993. januárjában tulajdonosra várva kétféle föld létezett: a „tagi földek” vagy más néven „részarány-tulajdoni földalap”, illetve a „kárpótlási földalap”.

SZÖVETKEZETI VAGYONNEVESÍTÉS ÉS TAGI FÖLDTULAJDONLÁS

Az indulatok már a tulajdoni hányad kiszámítása kapcsán elszabadultak. A vagyonnevesítés előtt a törvény értelmében minden szövetkezetben ki kellett számolni a tagok tulajdoni hányadát. A kiszámítás módjáról a szövetkezeti közgyűlés döntött. Attól függően, hogy milyen arányban vették figyelembe a *szövetkezetben eltöltött időt*, a *bevitt vagyont* és a jelenlegi *fizetést*, az aktív dolgozók vagy a nyugdíjasok érdeke érvényesült. Magyarhomorogon az érdekkülönbségek válságba sodorták a termelőszövetkezeteket. A 152 fős tagság felénél kevesebb, 70 fő volt aktív dolgozó. A nyugdíjasok bármikor leszavazhatták az aktív szövetkezeti tagok érdeke-

⁴⁰ Egy nyugdíjas, volt tsz-tag közlése, 1997. Újiráz

⁴¹ Egy mezőgazdasági vállalkozó közlése, 2002. Komádi

it képviselő indítványokat. Ezért az üzletrész-felosztás során a nyugdíjasoknak kedvező döntés született, a fizetés 40%-ban, a ledolgozott évek pedig 60%-ban vették figyelembe a tulajdoni hányad megállapítása során. Az aktív dolgozók célja a szövetkezet egyben tartása volt, míg azokat a nyugdíjasokat, akiknek gyermekei elköltöztek a faluból, elsődlegesen a gyors készpénzhez jutás motiválta. Ők egyrészt a részjegyeiket kívánták készpénzben érvényesíteni (10–20–50 ezer forint értékben), másrészt sok nyugdíjas a vagyontárgyban kivitt üzletrészt is pénzzé kívánta tenni.

„A 10 tehenet nem akarja ő fejni. Leadja vágóba, kész, vizsgontlítás, megkapja a pénzt, mit tudom én, 80 ezer forintot, egy F1-es tehénért!”⁴² Neki a pénz kell. Az aktív dolgozónak viszont munkahely kell.”⁴³

A tulajdoni hányadukat és üzletrészüket menteni kívánó nyugdíjasok az így szerzett pénzzel többnyire a falun kívül élő gyermekeiket kívánták segíteni, kipumpálva ezzel a községből a tőkét, válságba sodorva a szövetkezetet.⁴⁴

Tábláron éppen ellenkezőleg történt az elosztás, itt nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a szövetkezetben kapott fizetéseknek. A helyiek azonban itt sem voltak elégedettek, mert az elosztásnál a szakszövetkezet tulajdonának vagyonejgy–tulajdonosok közötti szétosztása során a fő részvényesekké így a szövetkezet vezetői váltak.⁴⁵

Az idősebb nemzedék és az aktív dolgozók nem csak Magyarhomorogon kerültek konfliktusba. Derecskén a Petőfi MgTsz vezetése 1998-ban kísérletet tett a nagyüzem társas vállalkozássá alakítására, ám a szövetkezeti kontinuitást a piaci sikereknél többre tartó nyugdíjas tagság hosszasan késleltetni tudta a szövetkezet kft-vé alakítását.⁴⁶

⁴² Az „F1-es tehén”, Holstein Fríz és magyartarka marha keresztezéséből létrehozott, a magyarországi nagyüzemi tejtermelés kívánalmait kielégítő szarvasmarha fajta nőivarú egyede.

⁴³ Egy volt tsz-vezető közlése, 1999. Magyarhomorog

⁴⁴ A térségben végzett kutatásaim alapján a korábbi tsz-paraszttság számára a föld csupán eszköz, olyan anyagi potenciál, amely hosszú távon képes a következő generációk életének biztosítására. A hangsúly nem magán a termőföldön, a gazdaságon van, hanem az életlehetőség biztosításán. Természetesen ez csak olyan helyzetben igazolható, amikor a föld, a gazdasági tevékenység értékét veszti, mint ahogyan ez a rendszerváltást követő időszakban megtörtént.

⁴⁵ Hann, Chris 2005. 24–25.

⁴⁶ Rác Kata 2005. 94.

Nem csak a készpénzre váltott üzletrész okozhatott visszaesést. A nagyüzemi gazdálkodás fölszámolásához vezetett az is, ha vagyontárgyban és nem értékesítési céllal kívánták kivinni, mert a nagyüzemi rendszerek önmagukban nem voltak feloszthatók, így azokat az üzletrésztulajdonosok nem voltak képesek nagyüzemi szinten működtetni. Az állatállományt értékesítették, de a nagyüzemi technológia (pl.: fejőházak) ott maradt az enyészetnek. Arra is volt példa azonban, hogy a kivitt üzletrészt több korábbi tag összefogásával működőképesen került magántulajdonba. A csökmői tsz elnöke összefogva néhány taggal így vitte ki saját üzletrészként a szövetkezet halastavát, amelyet aztán bérbe adott.

A RÉSZARÁNY-TULAJDONI FÖLDALAP KIADÁSA

A részarány-tulajdon kiosztásának megszervezésében az állam nem vett részt, a helyi közösségek hatókörébe utalta azt. Az 1993. évi 2. törvénynek megfelelően minden faluban választottak földkiadó bizottságot, amely feladatához híven kiosztotta a részarány-tulajdonokat. A földkiadó bizottságok megválasztásának módját törvény szabályozta. Minden településen szövetkezeti közgyűlést hívtak össze, amelyen minden részaránytulajdonnal rendelkező személy részt vehetett. Ezeken a gyűléseken demokratikusan legalább hétfagú bizottságot választottak, amelynek az volt a feladata, hogy kijelölje a falu határában azokat a területeket, amelyeket a tagok részaránytulajdonuk arányában kapnak. A bizottságokat többnyire úgy igyekeztek összeállítani, hogy azokban az idősebb és fiatalabb korosztályból egyaránt legyenek magas társadalmi presztízsű tagok. Annak ellenére azonban, hogy a kárpótlási hivatal képviselője ellenőrizte a munkájukat, a földkiadó bizottságok jelentős része a szakemberek hiányában nem működött megfelelően.

„Hát jobban a területismeret számított, mert maga az elnök is villanyszerelő volt. De ezek mind olyan parasztyerek, nem volt egyetlenegy ember, aki olyan tanult ember lett volna, olyan egyetemet végzett. És volt egy a tanácsi részről, aki titkár volt, tanácsi titkár volt, na az segített be mindenbe, ha valamit nem értünk, akkor ugye mert annyi papírt kiküldtek, hiába olvasta az ember, sokszor

*nem értette, hogy miről van szó, akkor szóltunk neki, akkor oszt ugye elmagyarázta.*⁴⁷

A földosztásokra, azaz a tagi földek kiadására 1993 koratavaszán került sor. A földkiadó bizottságok feladatukhoz híven földterületekben reálizálták a tagok tulajdonát jelképező aranykorona-értéket.⁴⁸ A bizottság nyilvánossá tette, hogy melyik táblák jelentik a részarány-tulajdoni alapot, majd összeírta, mekkora az igény az egyes táblákban, azaz ki melyik földterületet szeretné. Minden területnek ismert volt az összes aranykorona⁴⁹ értéke, és ennek az értéknek a felső határáig helyezhették bele a tagok a részaránytulajdonba kapott földjük ak. értékét. Ha egy területre több volt az igénylés, mint a tábla összes ak. értéke, akkor sorsolás útján választották ki, hogy kiknek teljesítik másik táblából az igényét.

*„... itten van egy terület, 51 hektár. Kórósszigeten a legjobb föld. Három-százán igényelték. Én is igényeltem. De amikor megtudtam, hogy cédulát húznak rá, akkor kiléptem. Sorsot húztak, mer' ugye 51 hektárból nem mérhető ki 300 hektár.”*⁵⁰

Amikor megtelt egy terület, újat kezdtek. A földosztás gyakorlata is településenként változott. Csökmőn például nem sorban haladtak, nem kötötték meg, hogy melyik táblából választhatnak az igénylők, a teljes osztásra kijelölt földterületből igényelhettek.

Miután a földkiadó bizottság behelyezte az egyének tulajdonának megfelelő aranykorona-értéket a kijelölt területekre, osztatlan közös tulajdonok jöttek létre. Ezért következő lépésként az új tulajdonosoknak ügyvédet kellett volna fogadni, aki megszünteti az osztatlan közös tulajdon státusú föld együttes birtoklását, valamint földmérő szakembereket kellett volna alkalmazni a földterület szétosztásához. Az ügyvédi és földmérői költségek kiadást jelentettek volna, ezért a tulajdonosok összefogtak és saját pontatlan módszereikkel mérték ki egymás között a területeket. Napjainkig húzódó problémát okozva ezzel, mert a földet használják, de senki sem tudhatja biztosan, hogy a saját földjét műveli-e. Az új tulajdonosok által alkalmazott „olcsó” megoldás a földeladást is megnehezítette. Bár a

⁴⁷ Volt földkiadó bizottsági tag közlése, 1999. Kóróssziget

⁴⁸ A föld értékének meghatározása a monarchiában használt aranykoronaérték-számítással történt.

⁴⁹ A továbbiakban: ak.

⁵⁰ Nyugdíjas, volt téesszvezető közlése, 2001. Kóróssziget

részarány-tulajdont hivatalosan el lehet adni, de a „házipar” kimért tulajdon csak akkor értékesíthető, ha a többiek is beleegyeznek. A tulajdonosok közül többen nem élnek már, vagy külföldön tartózkodnak és a címük ismeretlen. Így a közös tulajdonú földterületek értékesítése gyakran akadályokba ütközik. A földkiosztásnak ez a formája nemegyszer pénz vagy szakértelem hiányában működésképtelenné bizonyult. Akadt olyan település ahol végül állami beavatkozásra volt szükség, az FM-hivatal bonyolította le a földkiadást.⁵¹

„...Mán így rendesen kimértük, mikor ugyanazt a területet mérte ki a mérnök, akkor az pontosan ellenkezőleg mérte. [...] Pontosán mink így mértük, ő meg amúgy mérte. Pont a másik irányból. De hát ugye ők térkép után mérték.”⁵²

Tábláron a vagyonjeggyel rendelkezők közül, aki földtulajdonossá kívánt válni, 1993 márciusáig jelenthette be igényét, oly módon, hogy egy meglehetősen nagyléptékű térképen megmutatta, hogy melyik földterületet szeretné birtokolni. A Földrendező Bizottság a felmért igényeknek megfelelően igyekezett végrehajtani a földosztást. Több terület esetében itt is meghaladták az igények a rendelkezésre álló föld nagyságát, ezért a bizottság úgy döntött, hogy azokat a tulajdonosokat részesíti előnyben akik már a földosztás előtt birtokolták az adott területet. Ez a megoldás sem teremtett azonban egyértelmű viszonyokat, mert voltak területek, amelyeket az idők folyamán több család is birtokolt. Más tényezők is háttérbe szoríthatók a fenti szempontot. A földtörvény, amely a nyugati normák szerint a családi gazdaságokat igyekezett támogatni, szabályozta, hogy a tanyát körülvevő földre a tanyasi lakosok kérelme előnyben részesüljön, még a korábbi földtulajdonos igényével szemben is.

A földek kimérése körül is adódtak konfliktusok. A legtöbb falubeli pontosan tudta hol húzódtak a korábbi családi földtulajdon határai, az új elosztásnál gyakran eltértek a Földkiadó Bizottság munkatársainak mérései a falubeliek elvárásaitól.

A helybeliek rosszallását váltotta ki az is, hogy a szakszövetkezeti vezetők a posztszocialista újraelosztásban táblári földtulajdonosokká váltak

⁵¹ Csongrád megyei kontrollvizsgálataim során tapasztaltam, hogy egyes földterületek megközelíthetetlené váltak, mert a földmérő gazdák az oda vezető utakat is kimérték. Így megtörténhetett, hogy egy reggelre fölíasátrat húzott az új tulajdonos a dűlőút közepére.

⁵² Volt földkiadó bizottsági tag közlése, 1999. Kőrössziget

annak ellenére, hogy más községből származtak így – a helybeliek véleménye szerint – nem formálhattak történeti jogot a tázlári földekre. Bár a lebonyolítás során korábbi földtulajdonosok leszármazottainak felkutatására mindent megtettek, a kiutalásra váró aranykoronák összértéke meghaladta a történeti jogosultság alapján beadott igényeket. A törvényhozás egy kiegészítő cikkelyt fűzött az aranykorona elosztásról szóló rendelethez, amely éppen ezt a problémát volt hivatott orvosolni. Bevezették a *juttatott aranykorona* fogalmát. A juttatott aranykoronát annak arányában osztották el, hogy ki milyen értékű vagyonyegyhez jutott a szövetkezet vagyonnevesítése során. Így jutottak a nem helyi lakos szövetkezeti vezetők is aranykoronához, amely fölött más igénylőkhöz hasonlóan szabadon rendelkezhetek.⁵³

A bihari régióban a földek tényleges tulajdonba adása során a részarány-tulajdonú földalapnak csupán egy része kelt el. A tagság többsége csak részben, vagy egyáltalán nem vette ki a neki járó földet a szövetkezetből, illetve sokan az így megkapott földet is bérbe adták a szövetkezetnek. Mivel a földkimérést és a földkiosztást is a szakértelem hiánya jellemezte, ezért szerencsés, hogy a tagság jelentős része nem vette ki a földjét.

A földtörvény életbelépése után háromféle tulajdon felhasználási alternatíva alakult ki:

1. Voltak, akik teljes egészében a szövetkezetben hagyták a tulajdonrészüket. Döntésükben gyakran a tanácstalanság, az érdektelenség vagy a félelem is motiváló lehetett,⁵⁴ ám a tagság jelentős része úgy ítélte meg, hogy egyedül nem képes gazdálkodni, ezért földjét bent hagyta és bérbe adta a tsz-nek.

2. Egyesek gyorsan kivették a tulajdonrészüket, mert attól féltek, hogy a szövetkezet csődbe jut és elvesztik a vagyonrészüket.⁵⁵ Közülük azonban tőke, felszerelés és munkaerő hiányában kevesen létesítettek mezőgazdasági kisüzemet. Az igénylők gazdasági felszereltség és eszközök nélkül szembe-sültek az új helyzettel. Miután mérlegelték a szükséges ráfordítások mértékét, gazdaság létrehozását és rentábilis működtetését eleve reménytelennek ítélték. Alaptőke hiányában ugyanis hitelek felvételére kényszerültek volna, ám a magas kamatú kölcsönök visszafizetése nem látszott reálisnak.⁵⁶ Ezért a hasznosítás érdekében földterületüket bérbe adták a szövetkezetnek.

⁵³ Hann, Chris 2005. 29–30.

⁵⁴ Lásd bővebben a „Hiányos információk” című alfejezetben.

⁵⁵ Mint ahogyan ezt az előbbiekből néhány magyarhomorogi nyugdíjas esetében láthattuk.

⁵⁶ Szilágyi Miklós 2002. 13.

3. Akadtak olyanok is, akik a földterületből csak egy kisebb, 1-3 hektárnyi részt mérettek ki, a többi területet bérbe adták a téesznek. Ez az üzemméret nyilvánvalóan nem alkalmas új típusú mezőgazdasági vállalkozás létrehozására, de még csak nem is a hagyományos paraszti gazdálkodást folytatókra jellemző: a megszűnt háztájt kívánták így pótolni azok a – főállásban többnyire az iparban dolgozó – földtulajdonosok, akik a mezőgazdasági termelést saját birtokon csak részidős művelésben végezték. A szocialista érában kialakult több lábbon állás modelljét kívánták így folytatni családí kígazdaságaikban.

KÁRPÓTLÁS ÉS FÖLDÁRVERÉS

Arról a szocializmus előtti – Bourdieu által örök anyagi tőkének⁵⁷ nevezett – birtokvagyonról, amelyet a rendszerváltást követően kárpótlás-ként visszaigényelhettek a korábbi tulajdonosok vagy azok leszármazottai, az 1991. évi 25., illetve az 1992. évi 24., 32. és 49. törvények rendelkeznek. Kárpótlásban azok részesülhetnek, akik földkárpótlási igényt nyújtottak be. Még a szocialista érában a tsz-ek megváltották a földet azoktól, akik nem voltak tsz-tagok. Akiknek ilyen megváltott földjük volt és nem a mezőgazdaságból éltek, lehetőségük nyílt kárpótlási igényt benyújtani, amiért kárpótlási jegyet kaptak. Ugyanakkor a tsz-tagok nem részesülhetnek ilyen módon kárpótlásban, hiszen az ők tulajdoni hányaddal rendelkeztek, tehát a földjeik tsz használatban voltak, ezért nekik a bevitt földek alapján részarány-tulajdonuk volt. Tehát ha egy tsz-tag az 50-es években bevitte a földjét a tsz-be, elhunytá után örökőseire szállt a föld. Ha az örökő a tsz-ben dolgozott, akkor maradt neki a tsz-ben tulajdonhányada, ha pedig az iparban, akkor azt a tulajdonrészt megváltották. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy egy családon belül két testvér közül az, amelyik tsz-tag volt, megkapta a földet, a másik testvér, akinek annak idején megváltották a földjét, kárpótlási jegyet igényelhetett. Tehát a részarány-tulajdon ennek alapján csak a tsz-tagokat illette meg. Közülük azonban mindenkinek vis-sza kellett kapnia a földjét.

⁵⁷ Bourdieu, Pierre 1971. 402–432.

A 90-es években megszüntették a közös tulajdont, minden területet nevesíteni kellett és a tulajdonos alapján meg kellett állapítani, hogy kinek milyen arányban jár földterület. A tulajdonosok a szövetkezetben eltöltött idő, illetve a bevitt területek alapján kaptak földet. Előfordult, hogy aki elköltözött a faluból, nem is tudta, hogy földterülethez jutott, mert elérhetőség hiányában nem tudták értesíteni. Ezek a földek sem maradtak azonban parlagon, többnyire a telekszomszéd művelte.

A földárverések 1993-tól kezdődtek, amikor a kárpótlási jegyek már rendelkezésre álltak. A tsz-ek törvény kötelezte a kárpótlási földalap, és részarány-tulajdoni földalap létrehozására. A kárpótlási jeggyel rendelkezők földárverésen, a „liciten” jutottak remélt tulajdonukhoz. A kárpótlási földalapba került földekre hirdették meg az árveréseket. Az első két körben a kárpótlási jeggyel rendelkező gazdák és cselédek helyben lakó leszármazottai, vehettek földet. Az utolsó két körben – amíg tartott az alaptól – már az ország bármelyik pontjáról jöhettek földet venni a jegyükért idegen vállalkozók és politikai kárpótoltak nem helyben élő leszármazottai.

Az első körben nem volt jellemző az egymásra licitálás, megegyeztek egymás között: egy aranykorona 500 forintért kelt el. (Azért ennyiért, mert az 1991. évi XXV., tulajdonviszonyokat rendező törvény 22.§ (1) értelmében az árverésen részt vevők az egy aranykoronának megfelelő forintértékre licitáltak. Ha a kikiáltási áron vagy afelett nincs ajánlat, a kikiáltási ár folyamatosan, de legfeljebb 500 Ft/ak. értékig volt csökkenthető.⁵⁸⁾

„Az emberek nem buták, előre megegyeztek, tudták, ki mit akar megvenni, tehát nem is nagyon volt itt vita, ha volt, már előtte lerendezték, tehát magán a kárpótlási árverésen mindenki csak nyugodtan tárcsázott, tehát előre megbeszélték, hogy ne legyen veszekedés.”⁵⁹⁾

A magyarországi földmagánosítás sajátja, hogy a vagyonosabb, tőkével rendelkező szereplőket hozta előnyösebb helyzetbe, mert közvetett eszközökkel, kárpótlási jegyekkel oldotta meg a föld elosztását. Amikorra elérkezett a kárpótlás ideje, az összeomló szocialista gazdaság következtében az elmaradott, hátrányos helyzetű térségekben élők jelentős része már elvesztette munkahelyét. A családok felélték tartalékaikat, nem volt tőkéjük, hogy földet vásároljanak, miközben ekkor emelkedtek fel a földárak és 1000–3000 ak.-ért kerültek kalapács alá. Amikor nyílttá vált a licit és az

⁵⁸⁾ Nagy Ferenc 1991. 67.

⁵⁹⁾ Egy agrárszakember közlése, 2002. Újiráz

egész országból érkezhettek a nagy mennyiségű, nem csak földből szerzett jegyekkel rendelkező földvásárlók, akik úgy ítélték meg, hogy a földvásárlás jó befektetés lesz a későbbiekben, a helybeliek nagy része esélytelenül állt velük szemben. Összességében azonban már nem volt nagy az a földterület, amire országosan licitálhattak, mert ekkorra nagyon kevés föld maradt a falvak kárpótlási földalapjában. A helyi gazdák igényelték ki. A földek 90%-a elárverezésre került az első két körben. (Például Újirázon csupán néhány 10 ha maradt.) Az utolsó körre megmaradt földek gyakran azért nem keltek el korábban, mert nagyon távoli, vagy rossz minőségű területek voltak.

Mivel a hiányos tájékoztatás következtében sokan nem ismerték fel a földvásárlásban rejlő lehetőséget, kárpótlási jegyeiket eladták, így az árverések során a kárpótlási földek nem helybeli tulajdonosok kezébe is kerülhettek. A „kívülről” érkezők között akadtak olyanok is, aki nagyobb mennyiségű kárpótlási jeggyel érkeztek a licitálásra, de nem érdekelte őket a megvásárolni kívánt földek minősége vagy elhelyezkedése.

„Körösújfaluban utolsó körön volt még kimaradva 40 ha föld. Jött egy ismeretlen fickó egy nagy aktatáskával, kiderült, hogy az Almássy grófnak volt a megbízottja és mondta, hogy neki kell föld. Tehát egyezzenek meg, ő ehviszi a felét, a 20 hektárt, a többit meg vihetik az emberek, ahogy akarják. Erre megverték először, mert azt mondta, hogy ha nem egyeznek meg, ő mindet megveszi, és a táska teli volt kárpótlási jegyekkel. Tehát neki mindegy, hogy mennyiért, de megveszi, mert kell a föld, muszáj volt megegyezni. Annyi tisztesség volt benne, hogy a felét átengedte az embereknek, a helyieknek. Nem lehetett volna rálicitálni, mert tele volt a táska jeggyel, több tízmillió forint értékű kárpótlási jegy volt benne. Mondta, hogy neki mindegy, mennyiért, ő megveszi. Ő is jól járt, mert 500-ért vette meg végül.”⁶⁰

A tényleges tulajdonba adásról az állam gondoskodott, törvénnyel szabályozta, ezért zökkenőmentesen zajlott. Hivatali apparátus gondoskodott a licitek lebonyolításáról és a földek kiméréséről.

Ugyanakkor a kárpótlás körüli konfliktusok kialakulásában négy tényező játszott jelentős szerepet: a hiányos információk, a földbirtoklási tradíciók hiánya, a kárpótlási törvények fogyatékoságai és a történelmi előzményekből fakadó óvatos kívárró magatartás.

⁶⁰ Egy gazdálkodó közlése, 1999. Magyarhomorog

HIÁNYOS INFORMÁCIÓK

A rendszerváltással járó változásokat a rurális térségben élők jelentős része a szóbeszédre támaszkodva követte nyomon. Általánosan jellemző problémaként vetődött fel a privatizációval kapcsolatos információk hiánya. Az idős generáció körében elterjedt, hogy akik visszaigénylik a földjüket, azok elvesztik a nyugdíjukat, és ez visszariasztotta őket.

A tsz-tagok nem merték kivenni a részarány-tulajdoni földeket, a teljes tulajdoni hányadukat a szövetkezetben hagyták, mert a közvélekedés szerint elbocsátották volna azt, aki kiveszi a földjét (vagy annak egy részét) és így hűtlen lesz a szövetkezethez.

A fiatal képzett tsz-tagság sem minden esetben ismerte fel a kínálkozó lehetőséget, mert az új helyzet eltért az általuk szocializált mintától.

„Nekem itt a gazdaságban, mint fiatal vezető lett volna lehetőségem – gyakorlatilag fillérékért – földet vásárolni és nem ismertem fel annak a lehetőségét, hogy ez anyagilag is egy jó befektetés lenne a későbbiekben. A mi nemzedékünk azon nőtt fel, hogy nagyüzem meg kollektív gazdaság, és én nem láttam a rendszerváltáskor, hogy mi lesz ennek a vége.”⁶¹

A hiányos tájékoztatással magyarázható, hogy az általam vizsgált térségben a falvak lakosságának jelentős része nem látta át a földosztásban rejlő lehetőségeket.

„Nem is nagyon hitték el az emberek, hogy visszakerülnek a földek a termelőszövetkezeti tagság tulajdonába és tényleg ki lesznek azok jelölve, és igazából megtörténik a rendszerváltás. Mert a mindennapokban nem volt ez olyan egyértelmű, hogy ez így végig fog menni és vége annak, hogy szocializmus.”⁶²

A jelenségek hátterével sem voltak mindig tisztában. A földosztás során többen úgy gondolták Újirázon, hogy a komádiak felvásárolták az újirázi földeket, holott csupán az újirázi Arany Láp Tsz Komádi határában lévő földterületeire a komádi gazdák licitálhattak először és így visszakerült

⁶¹ Egy agrárszakember, volt téeszvezető közlése, 1997. Újiráz

⁶² Egy gazdálkodó közlése, 1997. Újiráz

az eredeti településhez a terület. Mindezt az újírázi gazdák közül többen úgy élték meg, hogy kifosztották őket, mert ezeket a területeket Újírázhoz tartozónak gondolták.

„Itt mindenünket elvitték. Egyszerűen nem is tudtuk. A komádi emberek azt mondták: »itt még van egy földterület, meg még egy«. Pár száz forintokért elvitték. Például a kijáró utunkat is egy komádi ember ellicitálta. Nem volt, aki tisztába tegye ezt, hogy ugye ki lesznek ezek a földek írva, hogy figyeljenek oda. Vagy, hogy összehívták volna a polgármestereket. Sok bosszúságot okozott ez.”⁶³

A FÖLDBIRTOKLÁSI TRADÍCIÓK HIÁNYA

Magyarországon a privatizáció idején többen voltak azok, akik nem rendelkeztek földbirtoklásra vonatkozó ismeretekkel. Történelmi vonatkozásokat tekintve is azt láthatjuk, hogy a II. világháború előtti társadalmi megoszlásban a nincstelen ill. törpebirtokos réteg a legjelentősebb. Ugyanakkor a tsz szervezés és a kulákküldözések idején a legsúlyosabb atrocitások éppen a közép és nagygazdaságok tulajdonosait érték, akik védekező reakcióként gyakran a falusi, kvázi paraszti létforma felszámolásával válaszoltak. Városokba költözve megszűnt a paraszti létformájuk kontinuitása. Természetesen az ország egyes tájegységein jelentős eltérések tapasztalhatók, még csekély földrajzi távolság esetén is.

Porkoláb Péter tiszadobi kutatásának eredményeként azt hangsúlyozza, hogy Tiszadobon, a rendszerváltást követően a kialakult agrárszerkezetben éppen az a gazdaréteg látszik alkalmasnak a rendszerváltás okozta agrárgazdasági nehézségek túlélésére, amely jórészt az 1945 előtt önállóan gazdálkodó, a faluban élt parasztgazda családok leszármazottja. Ezek a családok háztáji gazdaságot tartottak fenn, így a szocialista érában is intenzív kapcsolatban maradtak egyfajta utóparaszti gazdálkodás–modellel. A folyamatosság eredményeként gazdálkodási ismereteik elsajátításában jelentős szerepet játszott a belenevelődés.⁶⁴

A tiszadobi példához képest az általam vizsgált bihari térségben az egyéni gazdálkodás hagyományai nem jelentősek. Bár Magyarhomorog kismemesi településnek számított és Komádiban is jelentős volt a II. világ-

⁶³ Egy gazdálkodó közlése, 1997. Újíráz

⁶⁴ Porkoláb Péter 2005. 123–124.

háború előtt a földtulajdonnal rendelkezők száma, mégis számottevő földbirtoklási tradíciókról a mocsárlecsapolások óta beszélhetünk, de a századfordulóig még így is a bérbeadás dominált. Ugyanakkor a térség földbirtokszerkezete sem volt szerencsés, mert a terület néhány nagybirtokos kezében összpontosult. A telepített falvaknál még kevésbé tapasztalhatók földbirtoklási tradíciók, hiszen olyan napszámosok érkeztek ide, akik korábban is bér munkásként dolgoztak, és csak a káptalanról kaptak néhány kat. holdnyi földtulajdonnal rendelkeztek. A föld megmunkálásához értettek, de a földtulajdonlásban nem volt tapasztalatuk. Bár jelentős volt azok száma, akik kezébe visszakerült a föld, de ebben a térségben többnyire olyan kis területek, melyek az önálló gazdálkodást nem tették lehetővé. Újirázon eleve kis birtokokat osztott a káptalan és még az ügyesen gazdálkodók is csak 10-11 kat. holdra tudták feltornázní az induló 4,5 holdat a II. világháborúig. Kórósszigeten pedig csak néhány nagycsaládos betelepülő igényelt 30 holdat. A kárpótlási törvény értelmében is kis összegekhez jutottak, hiszen kicsi volt az elvett földterület. A második kárpótlási törvény folytán kaphattak nagyobb summát azok, akik hadifogságban voltak. A földbirtoklási tradíciók hiánya miatt, a merev és biztonságos keretekhez szokott helybeli parasztság számára ismeretlen volt az önálló vállalkozás, nem tudtak a kor igényeinek megfelelő módon alkalmazkodni. Vállalkozói ismereteiket a háztáji gazdaságok működtetése során szerezték, ami a kilencvenes években már elavultnak számított.

A KÁRPÓTLÁSI TÖRVÉNYEK FOGYATÉKOSSÁGAI

A lakosság egy része a kárpótlási törvényeket több ponton is sérelmezte: a kárpótlásnál ugyanis az 1949-es állapotot vették alapul, így azokat is kárpótlótták, akiket szolgálataikért a szovjet hatalom juttatott földhöz. Mivel a hadifoglyok kárpótlása a falu földjeiből történt, így ezeket az embereket – a lakosság véleménye szerint – a falu kárpótolta, nem az ország.

A „paraszti mentalításra” jellemző, hogy erkölcsi érzékétől vezérelve más földjére nem formál jogot. Az itt élők is saját tulajdonukat akarták visszakapni, viszont a reprivatizációt a kárpótlási törvény nem tette lehetővé.

Morálisan rossz hatással volt, és kiábrándultságot gerjesztett a lokális társadalom tagjaiban, hogy a kárpótlási törvény teret engedett a nyereszkesedésnek. Mivel a néhány száz lelkes településeken a lakosok ismerték

egymás múltját, pontosan tudták, ha valaki valótlan állított. Újirázon például az egyik lakos sajátjaként tüntette fel a háború előtt a településen működő Hangya Szövetkezet tejegzaságát. Mivel az üzem őrzésével megbízott őr volt, valamilyen módon a birtokába került néhány olyan okirat, amellyel a tulajdonjogát igazolni tudta. Bár a lokális társadalom tagjai tisztában voltak a valósággal, csupán a kiközösítés eszközével éltek a csalóval szemben, de jogi úton semmit sem tettek a közösség érdekeinek érvényesítésére.

A TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEKBŐL FAKADÓ ÓVATOS, KIVÁRÓ MAGATARTÁS

A rendszerváltást követően a település lakói lassan ismerték fel a privatizációban rejlő lehetőségeket. A föld-visszaigénylésekre történő késedelmes reagálás nem csak a földbirtoklási tradíciók hiányából, hanem abból az általános paraszti gyakorlatból származik, amelyet a kockázat-minimalizáló gazdasági stratégia jellemez, azaz amely a külső változtatási szándékot a közösség szűrőjén csak fokozatosan engedi át. Addig nem, amíg a változások haszna nem látható be, nem mérhető.⁶⁵

⁶⁵ Biró A. Zoltán - Bodó Julianna - Gagy József - Oláh Sándor 1995. 154-186.

A FÖLDTULAJDONLÁS SAJÁTOSSÁGAI

Az 1989-es rendszerváltás óta azzal, hogy a termelés alapvető tényezői (a termőföld és a termelési eszközök) magántulajdonba kerültek, a magyar mezőgazdaságban gyökeres változások következtek be. A kárpótlási törvények végrehajtásával a korábbi termelési struktúra felbomlott, új birtokszerkezet jött létre.⁶⁶ A mezőgazdasági termelést a rendszerváltozásig az átlagosan 4500 hektár földterületen gazdálkodó nagyüzemek túlsúlya jellemezte. Ezen kívül 1,4 millió háztáji és kiegészítő gazdaság átlagosan 0,8 hektáros területen végzett mezőgazdasági tevékenységet.

A rendszerváltást követően hazánkban a földbirtok-méret nyilvántartásának nagyfokú zavarossága volt a jellemző, így a tényleges földhasználatról ebből az időszakból nincsenek egzakt mutatók, csak közelítő pontossággal ismertethető a földbirtok-tulajdon méret szerinti megoszlása.⁶⁷

A földhasznosítási és birtokstruktúra Magyarországon és az Európai Unióban 1997-ben ⁶⁸		
	Magyarország	EU
Összes terület / jól művelhető szántó és kert (%)	52	23
Művelési ágak (%)		
Gyep aránya	19	37
Szőlő, gyümölcsös aránya	4	8
Földbirtoktulajdon-méretek (ha; %)		
1 ha alatt	11	—
5 ha alatt	—	6
10 ha alatt	52	12
10–50 ha	29	30
50 ha felett	19	58

⁶⁶ Schneider, Thomas 2000.

⁶⁷ Mucsi Imre 1999. 283–290.

⁶⁸ KSH adatbázis 1998.

A 2000-es Általános Mezőgazdasági Összeírás alapján 960.000 egyéni gazdaság és 8500 mezőgazdasági tevékenységet folytató szervezet működött az országban. A gazdasági szervezetek átlagos üzemmérete 660 hektárra csökkent, míg az egyéni gazdaságoké 2,8 hektárra nőtt.⁶⁹

Ez alapjaiban változtatta meg a lokális társadalmakban, többnyire mezőgazdaságból élők helyzetét és perspektíváit. A mezőgazdasági nagyüzemek megszűnésével vagy átalakulásával új gazdálkodási formák alakultak ki termelés súlypontja a magángazdaságokra helyeződött át. 2001-ben a termőterület 52%-át az egyéni gazdaságok, 34%-át a gazdasági társaságok, 11%-át a szövetkezetek használták.

Az ezredfordulóra befejeződött privatizáció végrehajtásának módját az agrárszakemberek közül többen bírálják, mert a gyakran a politikai párt-ideológia alapján végrehajtott magánosítás következményeként a magyarországi birtokszerkezet korszerűtlen módon elaprózódott. Az Európai Unióhoz csatlakozást megelőző években az egyéni gazdaságok 70%-a 1 hektárnál kisebb termőterületen gazdálkodott, az 50 hektár feletti gazdaságok aránya nem érte el az 1%-ot sem, a gazdasági szervezetek 37%-a pedig egyáltalán nem rendelkezett termőfölddel. Ezért a földhasználat struktúrája változása tovább folytatódott és a földbérleti rendszer elterjedésével megindult a hazai agrártermelés koncentrálódása.

FÖLDVÁSÁRLÁS – FÖLLENDÜLŐ GAZDASÁG

Mivel a téma néprajzi vonatkozásai meglehetősen feltáratlanok, a földtulajdonlás rendszerváltás utáni jellemzőit a saját kutatási területemen gyűjtött tapasztalatokra támaszkodva mutatom be, mivel ezek a makro-folyamatok tekintetében az országos jellemzőket tükrözik vissza.

A rendszerváltás utáni évtizedben a mezőgazdasága pangott. Nyereséges befektetés nem kínálkozott a mezőgazdasági termelésben, sőt a meglévő gazdálkodási egységek (különösen az állattenyésztésben) szétesni kezdtek. Az előnytelen gazdasági miliőt a földárák is visszatükrözték. Nem kínálkozott jó befektetésnek a földművelés, nem volt fizetőképes kereslet,

⁶⁹ ÁMO 2000.

ezért a földárak alacsonyok maradtak. Tizennégy évi dekonjunkció után a termőföldforgalom élénkülését az a hír eredményezte, hogy belépve az Európai Unióba jelentős mértékben megnövekszik a földtámogatás mértéke. A korábbi hozzávetőlegesen 7000 Ft-os területalapú támogatást⁷⁰ 2004-től 40 000 Ft-os hektáronkénti uniós támogatás váltja fel. A termelők felismerték, hogy ekkora támogatási összeg mellett megéri földet vásárolni, termelni, mert biztonságossá teszi a gazdálkodást. Ha a 2003-as, 100 000 Ft hektáronkénti átlag árbevételének 40%-át támogatásban megkapja a termelő, nagyobb az esélye, hogy nyereségesen termeljen.

A nagygazdasággal (250 ha-nál nagyobb földterülettel) rendelkezők jelentős összegeket költöttek 2003-tól folyamatosan földvásárlásra. Mivel a nagy gazdaságok tulajdonosai voltak képesek befektetés céljára tekintélyes összegeket mozgósítani, csak az ő területeik növekedtek számottevően.

Még be sem vezették a jelentős összegű támogatást, de már látszottak a további konfliktusok. A térség földterületeinek mérete véges, várható volt, hogy a nagy, összefüggő több száz hektáros területekért harc kezdődik a nagygazdaságok tőkeerős tulajdonosai között. 2003-ban már egymással vetélkedtek, hogy bérletet szerezzenek, vagy föl tudják vásárolni a kisebb területeket azoktól, akik valamilyen oknál fogva (tönkrementek, megöregedtek) nem tudták tovább folytatni a gazdálkodást.

A folyamat eredményeként egyre kisebb számú, de egyre nagyobb területet birtokló gazdálkodó volt a térségben. Összességében viszont a munkavállalók létszáma változatlan marad, csupán a szervezeti keretek alakultak át körülöttük. Az Európai Unióhoz csatlakozás időszakára 80–100 ha/fő alkalmazotti arány alakult ki. (Tehát egy 500 ha-os gazdaság öt alkalmazottat volt képes foglalkoztatni.)

FÖLDBÉRLET

A helyi társadalmakban a földbérbeadásról szóló döntést meghatározó motiváció alapján a területeiket bérbe adó földtulajdonosoknak három típusát különböztethetjük meg.

1. Az aktív gazdálkodói mentalitás hiányát feltételezi, amikor a bérbeadó a mezőgazdasági, illetve a fizikai munka elkerülése érdekében, vagy

⁷⁰ Bővebben a „Támogatások, kölcsönök, hitellehetőségek” című fejezetben.

szakértelem hiányában mond le földterülete műveléséről. Ez a gondolkodásmód akár kedvezőbb közgazdasági környezet esetében sem folyamodik a mezőgazdasági kisüzemi termeléshez. Jellemző a földművelési hagyományokkal és szocializációval nem rendelkező roma és az alacsony társadalmi presztízsű, gyakran munkanélküli lakosságra. Továbbá ide sorolhatók azok a városi lakosok, akik öröklés útján jutottak földhöz, de a műveléshez szükséges szakértelem és érdeklődés hiányában adják bérbe a tulajdonukban lévő területet.

2. A privatizáció során jelentős volt azoknak a földhöz jutott tulajdosoknak a száma, akik termelési ismereteik folytán átlátták, hogy gépek és tőke hiányában, vagy idős korukból következően nincs módjuk a föld megművelésre. Sokan a tsz-ben hagyták földjüket és így jutottak belőle rendszeres jövedelemhez.

3. Az Európai Unió csatlakozással megemelkedő területalapú támogatást használja ki az a harmadik bérbeadói csoport, amely megélhetési forrásként használta a bérbeadást. Ez az ezredforduló után megjelenő stratégia jelentős, több száz hektáros földterület bérbeadását feltételezi.

A bérbeadás illetve értékesítés közötti döntést gyakran érzelmi megfontolások motiválták. Kiskanizsán számos család csupán érzelmi alapon döntött birtokainak visszavétele mellett. Ők többnyire bérbe adták ezeket a földeket. Jellemzőnek mondható az is hogy, egy településen belül a bérbeadók és a földművelők milyen aránya figyelhető meg. A példaként említett Kiskanizsán csak 4–5 vállalkozó akadt, aki maga művelte a földterületét.⁷¹

A bérbeadás ellenértéke a rendszerváltást követő időszakban változó volt. Függött a terület minőségétől, méretétől és a fizetőképes kereslettől. Például 2001-2003 között Kemény Márton adatai szerint Muraszemenyén aranykoronánként 15–20 kg takarmányhoz, vagy ezzel egyenértékű pénzösszeghez juthatott a bérbeadó. A szerződéses földbérlés mellett létezett a *kvázi-bérlés* formája is, amikor a bérlő előre megállapodott bér helyett alkalmi juttatásban, vagy viszonzásban részesítve a tulajdonost fizeti meg a föld használatát.⁷²

Az Európai Unió csatlakozással járó változások jelentősen átformálták a földhasználat rendszerváltás után kialakult sajátosságait. A 2004. januárjától számottevően megnövekedő támogatás hírére már 2003-ban mozgásba lendült a piac, a bérleti díjak duplájukra emelkedtek, 15-20 kg

⁷¹ Molnár Ágnes 2005. 131.

⁷² Kemény Márton 2005. 175.

helyett 30-40 kg búza árát fizették aranykoronánként a bérlésért. A bérlők hajlandók voltak akár magasabb bérleti díj kifizetésére is, mert abban bíztak, hogy a támogatás mértéke a későbbiekben tovább növekszik, míg a szerződésben rögzített bérleti díj állandó marad, így néhány év alatt jelentős nyereséghez juthatnak.⁷³ Megindult a versengés a földterület bérbevételeért.

A földbérésnél jelentős szerepet játszott, hogy a bérlő gazdaságának milyen gépi kapacitása volt. Többnyire 500 ha felett már olyan gépi háttérrel rendelkeztek a vállalkozók, hogy bér munka-vállalás helyett akár 300 ha-ral nagyobb területet is képesek voltak művelni.

A megnövekedett földtámogatás fokozza a nagygazdaságok földhétségét, ezért várható volt, hogy törekedni fognak a kisebb gazdaságok bekebelezésére. A földterületek megszerzésének egyik módját a gépi bér művelés árának jelentős növelése jelentette. A kistermelők kiszolgáltatott helyzetben voltak, mert a gépi bér munka díjának jelentős emelésével rákényszerülhettek területeik értékesítésére vagy bérbeadására.

Azzal, hogy a földterületek megszerzése a nagygazdaságok számára kívánatosná vált, csökkentek a kisgazdaságok növekedési esélyei és még nehezebbé vált a vállalkozói körbe való bekerülés. Pedig ez már korábban sem volt könnyű 2003 előtt ahhoz, hogy valaki növelni bírja a gazdaságát legalább 50 ha földdel és néhány millió forinttal kellett rendelkeznie ahhoz, hogy bővíteni tudja a gépesítettségét, be tudja szerezni a szükséges forgóeszközt és fokozni tudja a területe termőképességét. Aki nem rendelkezett a gazdaság működtetéséhez szükséges forgótőkével, többnyire bérbe adta a földjét. A kecsegtető EU-s támogatás előtt 3000–7000 forint között alakultak a bérleti díjak. Ez rendkívül alacsonynak mondható. Oka, hogy a bérelt földek jövedelmezősége is alacsony volt, ezért alig akadt rá fizetőképes kereslet. Az 1990-es évek második felében a földárak is nagyon alacsonyak voltak. Hektáronként 50–100 000 Ft-ot adtak a bihari termőföldért. A változást jelezte, hogy a 2003-as év elején már 170 és 200 000 Ft között keltek el területek. Hagyományosan a föld értékének a

⁷³ Ha valaki 20 kg búzát ígér egy hektár 20 ak. értékű földért, a bérleti díj a következőképpen alakul: az ígért bérleti díj (20 kg) szorozva a búza mázsánkénti felvásárlási árával (minőségtől függően 2002-ben a malmi egyes 2500 Ft, a malmi kettes 2300 Ft) egyenlő a bérleti díjként ígért mennyiség árával ($20 \times 2300 = 46\,000$ Ft). Mivel aranykoronánként fizetik a 20 kg-ot, az aranykorona értékét osztanunk kell húsz felé, és ezt megszorozni a bérleti díj egy hektárra jutó mennyiségével. ($20 \times 2300 = 46000 \times 0,2 = 9200$) Tehát egy 20 ak.-ás földterület hektáronkénti bérleti díja 9200 Ft.

10%-a bérleti díj,⁷⁴ ezért a fenti példák jelzik a további növekedés ütemét. A növekvő árak azt jelezték, hogy egyre többen láttak perspektívát a mezőgazdasági termelésben. A megváltozó viszonyok között a földbérbeadás jelentős megélhetési forrássá vált.

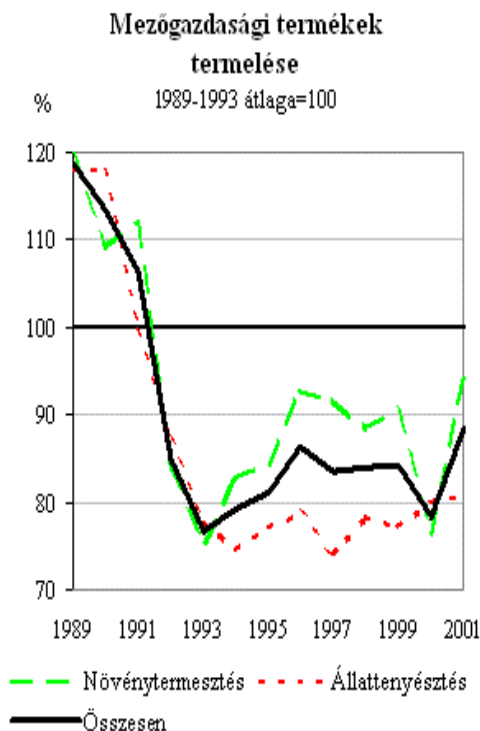

⁷⁴ Ennek megfelelően egy másfél millió forint értékű földterület bérleti díja 150 000 Ft.

NÖVÉNYTERMESZTÉS

Magyarország mezőgazdaságát a közgazdasági feltételek folyamatos romlása jellemezte az 1989-es rendszerváltás óta eltelt időben. A termelés csökkenésében jelentős szerepet játszott a megváltozott birtokstruktúra, a kárpótlás elhúzódása és ennek következményeként a földhasználat rendezetlensége. Tovább rontotta a mezőgazdaság helyzetét az egyszerű újratermelés feltételeinek elégtelensége, a tőkehiány és az alacsony agrotechnikai színvonal. Az ezredfordulón a nemzetgazdaság összes beruházásából az ágazat csupán 3%-kal részesedett, míg az 1980-1989-es időszakban az összes beruházás 10-11%-a került a mezőgazdaságba. A korábbi kelet-európai piacok elvesztése is érzékenyen érintette a termelést, megszűnt az értékesítés biztonsága. Ezt a helyzetet még az évenként visszatérő természeti csapások (aszály, ár- és belvizek) is súlyosbították.

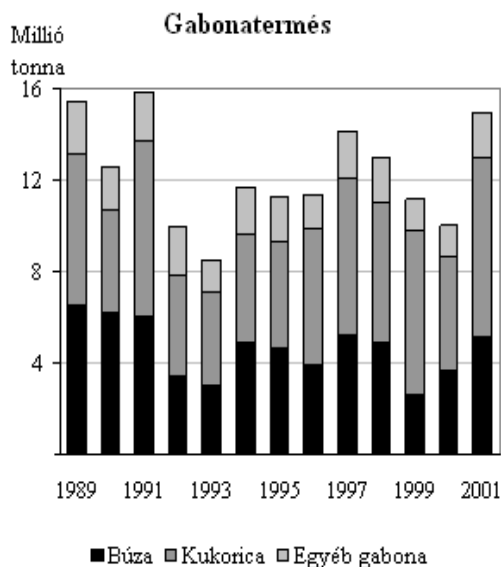
Módosul a gazdálkodás termelési szerkezete, a kedvezőtlen piaci feltételek következtében az utóbbi másfél évtizedben a növénytermesztés és az állattartás aránya közötti egyensúly felborult, a gabonatermelés fokozódott, míg az állattenyésztés jelentősen visszaszorult.

A művelési ágak egymás közötti aránya is változott. Általános tendenciaként jellemző, hogy a megművelt terület méretével egyenes arányban nő a „hagyományos” növények (őszi búza, napraforgó, szálatakarmány, kukorica) monokultúras termelése, miközben az állatállomány apadásával csökkent a gyepterületek mérete, valamint visszaesett a kukorica és a szálak, lédús takarmányok vetésterülete.

Az ezredfordulóra a legnagyobb (47%-os) termelésnövekedés a gabonafélék esetében következett be, de szinte minden fontosabb termékcsoporthoz nőtt a termelés volumene. 2001-ben a gabonatermés közel 15 millió tonna volt. Annak ellenére, hogy az ország egyes területein 2001-ben ár- és belvizek, valamint aszály is pusztított, a fontosabb kalászos gabonák termésátlaga növekedett. A búza 2001. évi termésátlaga 13%-kal meghaladta az 1996-2000. évek átlagos hozamát, de még így is 12%-kal kisebb volt az 1986-1990. évek átlagánál.

Kukoricából A 2001. évi átlagtermés (6230 kg/ha) közel 11%-kal haladta meg az 1986-1990. évek átlagát, az előző évit pedig 10%-kal. A termelők értékesítési gondjainak enyhítésére félmillió tonnás intervenciók felvásárlást hirdettek meg, ami a kedvező külpiaci értékesítési lehetőségek miatt kihasználatlan maradt. A kukorica exportja megközelítette az 1,6 millió tonnát.

Az őszi betakarítású növények közül 2001-ben cukorrépából, napraforgóból és burgonyából is több termett, amiben - elsősorban a cukorrépánál - a megnövekedett vetésterület is szerepet játszott. A cukorrépa átlaghozama 10,8, a napraforgóé 24,8%-kal nagyobb volt az 1996-2000. évek átlagánál. 2001-ben az időjárás kedvezett a burgonyának, a vetésterület azonban egyötödével csökkent. Az előző évhez képest a burgonyatermés 5%-kal növekedett, mivel a termésátlag kiemelkedő volt (az 1986-1990. évek átlagát 18,7, az 1996-2000. éveket pedig 21%-kal haladta meg).

A leegyszerűsödött termelési struktúrában visszaszorult a munkaigényes ágazatok (gyümölcs- és szőlőtermelés) aránya.

Az EU-s termeléssel való harmonizáció során – a növekvő átvételi árak köszönhetően – rohamos mértékben gyarapodott az ipari növények vetésterülete,⁷⁵ de új fajták megjelenésére is volt példa. (Ilyen az olajtök,

⁷⁵ Mucsi Imre 1999. 283–290.

amelynek termelése a kezdeti 90-es évekbeli értékesítési gondok után 2003-ra ismét emelkedő tendenciát mutatott.)

GAZDÁLKODÓI HÁTTER

A gazdálkodás tendenciáit alapvetően meghatározza a *termőterület minősége*, a *termelés technológiája* és az *átvételi ár*.

Bár a termelés csökkent, de a magyarországi természeti adottságok állandók maradtak. Így a termőterületek jó minősége és a kedvező éghajlati viszonyok számos előnnyel járnak. Különösen kiemelkedik ezek közül a jól művelhető szántó- és kert-területek aránya (az EU-országok átlaga 23%, míg nálunk ez az arány 52%). Ahol az országban a szemesgabona-termelés számára kedvezőek az adottságok, ott a vetésszerkezetét egyre inkább a gabonafélék túlsúlya jellemzi. (2001-ben a szántóterület 74%-án termesztettek gabonaféléket az 1989. évi 61%-kal szemben.)

A rendszerváltás óta eltelt időszak tapasztalatai azt mutatják, hogy a gazdaságos termeléshez szükséges géppark kiépítése illetve fenntartása a gazdasági szervezetek számára sokkal inkább megvalósítható. A nagyüzemi technikát szolgáltatás formájában a kisgazdaságok számára is elérhető, azonban a kisméretű parcellákon a nagyüzemi gépek működtetése nem gazdaságos.

Az ár rendkívül meghatározó tényező. Például 2003-ban az előző évihez képest 33 százalékkal nőtt a növénytermesztési és kertészeti termékek ára. Ezen belül a gabonafélék felvásárlási ára több mint 75 százalékkal emelkedett. Ehhez képest az élő állatok és az állati termékek átvételi ára 4 százalékkal csökkent.

A termelés központi tervutasításos rendszerének felszámolását követően elméletileg a földtulajdonosok és a földhasználók egyéni döntésének megfelelően alakult a termékszerkezet és a termelési technológia. A valóságban viszont rendszerváltás után a kistulajdonosok jelentős része nem rendelkezett megfelelő erőforrásokkal, mert azok nagyüzemi jellegükből adódóan nem voltak feloszthatók. A kistulajdonosok közel fele ezért az átalakult szövetkezetnek vagy jogutódjának adta bérbe a földjét. A kis- és középbirtokos földművelők pedig olyan egyszerű termékszerkezetet választottak, amelyet minimális eszközszükséglettel vagy bérbe vett szolgáltatással megművelhettek. 2003-ra az egyéni gazdák négyötöde csak állatot tartott, földet nem művelt. Az átlagosan háromhektáros egyéni gazdaságok közül is a földművelők jelentős része vegyes gazdaságokban termel, elsősorban úgynevezett „*önfogyasztó*” (saját állatállományának állít elő takarmányt).

A kistermelők sokkal inkább rákényszerültek a kísérletezésre. A közép- és kisgazdaságok termékszerkezetére jellemző a több lábon állás. Ezért a gazdák területük egy állandónak mondható részét gyakran kalászos gabonával vetették be, míg a fennmaradó földjükön a termelt növények faja változó volt. (A különböző növényekkel bevetett földdarabokat természetesen a vetésforgónak megfelelően évente váltották.)

Az ezredfordulóra minél nagyobb volt egy alföldi gazdaság, annál valószínűbb volt, hogy a hagyományos gabonatermelést folytatott. A gazdasági szervezetek közel háromnegyede kizárólag növényt termesztett, számuk folyamatosan növekedett annak ellenére, hogy az átlagos termőterületük kisebb lett.

A növénytermesztés fontos területét képezik a zöldség és gyümölcs termesztő kisüzemek, amelyek létstratégiai fennmaradási esélyei gyakran jelentősen eltérnek a gabonatermesztő vidékeken élők rendszerváltás utáni lehetőségeiktől. A kisüzemi jelleg alapvetően meghatározza, hogy a háztájizásra épülő korábbi formák fennmaradásának jelentősebb tere maradt. Bali János kutatásai során a nógrádi málnatermesztő kisüzemeket vizsgálta. Ezek a piac által csak részben integrált, nem specializált (paraszti) kiegészítő kertészeti piacra termelést folytató kisüzemek alkalmasak a kis területigényű gazdaságos termelésre.⁷⁶

⁷⁶ Bali János 2005. 331–344.

ÁLLATTENYÉSZTÉS

Az állattenyésztésben rendkívül nagy horderejű változások mentek végbe, ezért szükséges az ágazat jellemzőinek bővebb ismertetése.

Magyarországon a rendszerváltást követően az állattenyésztésben általános tendencia volt, hogy miközben az állatállomány fajonkénti szerkezete a piaci hatások következtében csak részben változott, minden állatfajta állománya gyorsuló ütemben fogyott. Az állattenyésztés kibocsátása egyharmadával csökkent 1989–2001 között. A szarvasmarhák száma kevesebb, mint felére, a sertésállomány az 1989. évinek alig 60, a juhállomány pedig 55%-ára mérséklődött 2001-re.

A csökkenés az állattermék-előállításban is tükröződött, a húsmarha-előállításban éppúgy, mint a tejtermelésben.

Az állattenyésztés krízise közvetve a növénytermesztés hatékonyságát is csökkentette. A szerveztrágyázás súlyos visszaesése következett be. Az egységnyi mezőgazdasági területre jutó szerveztrágya-felhasználás 1997-ben az EU átlagának egyharmadát érte el.

Év végi állatállományok Magyarországon 1981–1997 között (ezer db) ⁷⁷						
Év	Szarvasmarha	ebből Tehén	Sertés	Ebből koca	Juh	Tyúkfélék
1981	1 645	759	8 296	664	3 140	63 452
1988	1 690	663	8 327	669	2 216	56 943
1989	1 598	646	7 660	624	2 069	52 821
1990	1 571	6 320	8 000	624	1 865	43 309
1991	1 420	559	5 993	482	1 808	35 557
1992	1 159	497	5 364	467	1 752	36 419
1993	999	450	5 001	401	1 252	30 812
1994	910	415	4 356	335	947	33 665
1995	928	421	5 032	436	977	31 458
1996	909	414	5 289	379	872	27 692
1997	871	403	4 931	345	858	30 983
A főbb állati termékek termelésének alakulása Magyarországon 1986–1997 között (ezer tonna élő testtömegben) ⁷⁸						
Év	Vágósertés	Vágómarha	Vágójuh	Vágóbaromfi	Vágóállat összesen	Tehéntej (millió liter)
1988	1 312	275	41	667	2 311	2 787
1989	1 317	278	44	609	2 260	2 779
1990	1 290	250	35	592	2 210	2 763
1991	1 183	263	26	464	1 976	2 418
1992	947	261	28	446	1 726	2 234
1993	833	191	28	419	1 513	2 020
1994	749	148	23	447	1 405	1 878
1995	711	127	19	510	1 402	1 920
1996	886	120	20	484	1 539	1 918
1997	805	130	14	493	1 466	1 854

100 ha mezőgazdasági területre eső állatsűrűség (az EU adatainak százalékában) ⁷⁹			
	Év	Európai Unió	Magyarország
Szarvasmarha			
	1990	100	40
	1997	100	23
Sertés (koca)			
	1990	100	100
	1997	100	75
Juh (anya)			
	1990	100	37
	1997	100	17
Szervestrágya-felhasználás 1997-ben		100	33

⁷⁷ KSH 1997.

⁷⁸ KSH 1997.

⁷⁹ KSH 1997.

Az állatállomány a gazdálkodó szervezetek között fajonként eltérő arányban oszlott meg. Az állatállomány 2001-ben a gazdasági szervezetekben csökkent, de az egyéni gazdaságokban nőtt.

A rendszerváltás után a magánszemélyek körében a birkatartás növekedett jelentősen, miközben a szövetkezetek ebből az ágazatból csaknem teljesen kivonultak. A 2001. évi 1,1 milliós állomány 933 ezerrel volt kisebb az 1989. évinél. A gyapjútermelés az 1989. évinek 39%-a volt.

A magánszférában visszaeső állattartási kedv oka, hogy az állati termékek előállítására egyre kisebb lett, mert a termelők és a feldolgozóipar közé jelentős számú forgalmazó kiskereskedő lépett be. Ez azt eredményezte, hogy a termelők a piaci viszonyokról nem jutottak hiteles információkhoz és fokozódott a kiszolgáltatottságuk.

Különösen a sertéstartás és a baromfitermesztés területén koncentráldott a haszon a feldolgozóiparban, miközben a kistermelők alkupozíciói jelentősen romlottak. Ez a tény bizalmatlanná tette a termelőket a többi piaci szereplővel és a kormányzati irányítással szemben egyaránt. A helyzet tovább romlott, amikor a kormányzat – korábban ismeretlen módon – a szarvasmarha-állomány csökkentésére ösztönözte a gazdákat. A bizalmi válság különösen nagy veszélyt jelentett az EU-s csatlakozás küszöbén, mert az Unió a tej- és a hústermelés terén egyaránt jelentős túlermeléssel küzdött.⁸⁰

Az állatállomány gazdálkodói szervezetek szerinti megoszlása (%) ⁸¹		
Év	Jogi személyek	Egyéni gazdálkodók
Szarvasmarha		
1990	76	24
1997	66	34
Sertés (koca)		
1990	46	54
1997	55	45
juh (anya)		
1990	70	30
1997	19	81
Baromfi		
1990	34	66
1997	33	67

⁸⁰ Mucsi Imre 1999. 283–290.

⁸¹ KSH-adatbázis

Az állatitermék értékesítésének válságát tanácstalanul fogadták a termelők. Új cselekvési mintákkal nem rendelkeztek, ezért újra és újra ebben az ágazatban próbálkoztak, mert az elsajátított hagyományos szokásrend azt diktálta számukra, hogy az állattenyésztésből mindig biztos jövedelemre számíthatnak. A termelőszövetkezeti gazdálkodás megszűnésével, illetve átalakulásával párhuzamosan a háztáji állattartás jövedelmezőségi mutatói is megváltoztak. Miután a gazdák többszöri próbálkozása is sikertelen maradt, nem tudtak semmilyen állati termékből hasznot előállítani sok kisüzemi gazdaság felszámolódott.

A sertésenyésztés válsága illusztrálja a termelési és az értékesítési mentalitás kényszer szülte átalakulását. A sertéstartás hagyományosan lehetőséget biztosított a tervezett jövedelmen felüli haszon előállítására. Mivel nem igényelt jelentős befektetést, nem volt szükség előzetes tervezésre. Még a szocialista érában is a hagyományos paraszti gyakorlat szerint, amikor a háztartásokban pluszjövedelemre volt szükség, a legegyszerűbb és leggyorsabb jövedelmező megoldás a sertéshizlalás volt. Ez a korábban jól bevált jövedelemkiegészítő forma a rendszerváltozást követően, fokozatosan felszámolódott, hiszen a felvásárló csak az előre lekötött mennyiséget vették át. Ennek megfelelően a gazdák rákényszerülnek arra, hogy az előre nem tervező termelési mentalitásukat átértékeljék.

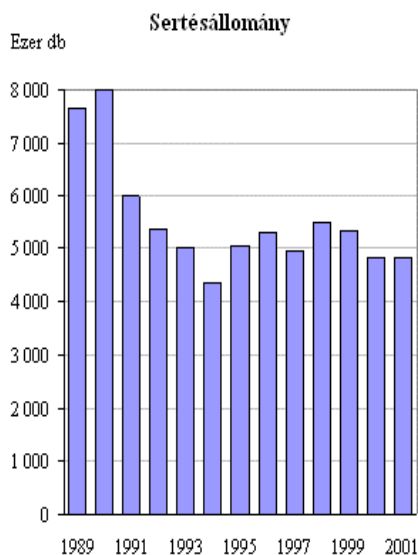
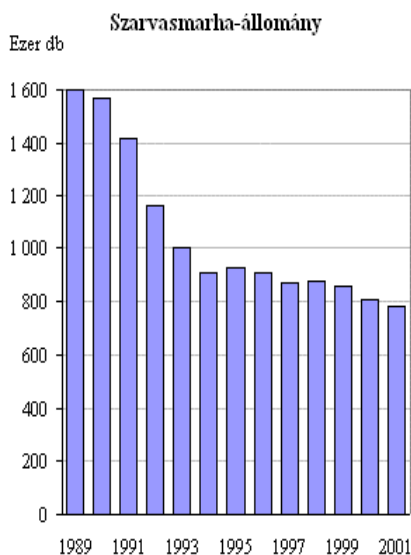
A nem kalkulált termelés jövedelmezősége is jelentősen visszaesett. Már a 250-260 forintos kilónkénti átvételi árat is veszteségesnek ítélték a termelők, ám az ezredforduló után az ár tovább csökkent, és már csak 150 forintot adtak a sertések kilójáért. Fokozta a termelési nehézségeket, hogy a takarmányárak jelentősen növekedtek, mert az időjárásban aszályos periódus következett be. Egyre inkább realitássá vált a termelők számára, hogy sertéstartásból ilyen árrendszer mellett nem lehet megélni.

A rendszerváltást követően, amikor az államilag garantált átvétel megszűnt, a termelők nem kötöttek szerződést, mert több felvásárló közül választhattak egy-egy településen. Aki többet ígért, annak adták el az állataikat. Viszont szerződés hiányában kiszolgáltatottá váltak. A felvásárlók annyiért vehették át a termelőtől a sertést, amennyiért akarták. Gyakran előfordult, hogy a felvásárlók először 200–210 forintot ígértek a sertések kilójáért, aztán átvételkor már csak 130–140 forintot fizettek a gazdáknak. Miközben bizonytalanná vált az értékesítés, a termelőket az állatok növekedése miatt sürgette az idő, mert a normálsúlyú sertésekért (100–110 kg között) többet adtak a felvásárlók. Tekintettel arra, hogy a normálsúlyú

sertéseknek is nagyon alacsony volt az ára (170 Ft), a termelők kívártak, bízva abban, hogy többet fizetnek a disznókért. A felvásárlók szintén vártak, mesterségesen alacsonyan tartva az árakat.

A termelők piaci stratégiája bizonyult hibásnak, mert az ár mégsem emelkedett, és végül olyan olcsón kellett eladniuk a sertéseket, ami már a minimális hasznot sem biztosította. Nagyobb kockázatot jelentett azonban a sertések továbbtartása, hiszen ekkor a túlsúlyos (140 kg) kategóriába kerültek. Ettől a súlyhatártól felfelé nemcsak az állat értéke lett kevesebb, de a takarmány-értékesítő képessége is romlott.

A megváltozott helyzetben a helyi állatvásárok sem töltötték be korábbi, adásvételben játszott központi szerepüket. Szinte jelentéktelen volt az ott értékesített sertések száma, elsősorban a hizlalásra szánt malacokat szerezték be a heti állatvásáron, de gyakori, hogy ismerősektől, vagy nagyobb állománnyal rendelkező állattartóktól vették a fiatal sertéseket.

A bikahizlalás az ezredfordulón még többnyire jövedelmező volt, bár nem termelt akkora hasznot, mint a szocialista érában. Kevesen vállalkoztak rá, mert a hizómarhatartás több feltétel együttes meglétét feltételezte. A bikahizlaláshoz befektethető tőkére volt szükség, mert egy bikaborjú

2003-ban legalább 20 000 Ft-ba került és a közel másfél évig tartó hizlaláshoz férőhelyre és takarmánybázisra volt szükség. A kiépített felvásárlói kör is nélkülözhetetlen volt az értékesítés biztosításához. Egy termelő általában több állatot tartott, de még 10 db bika hizlalásával sem lehet jelentős haszonra szert tenni. Egy hízott bika kilónkénti ára ebben az időben megközelítőleg 300 Ft körül volt. Egy állaton 50% haszna volt a termelőnek. Ha egy 5 mázsás bikát 150 000 Ft-ért értékesített, 70 000 Ft hasznot tudott előállítani belőle. Tíz állat értékesítése során 700 000 Ft jövedelemhez jutott. Ha ezt elosztjuk másfél évre, látható, hogy az egy hónapra jutó árbevétel még a 40 000 Ft-ot sem éri el. Ez a kereset csak kiegészítő jövedelemnek elegendő. Ugyanakkor a szarvasmarha-hizlalás esetén is bizonytalan volt az értékesítés. A gazdák visszasírták a szocialista éra kiszámítható átvételi rendszerét.

Az értékesítési gondokon néha úgy segítettek, hogy az állatokat levágták, és húsuikat „elmérték háztól”. Ezt hivatalosan ugyan nem volt szabad, de mégis gyakran előfordult.

A rendszerváltás idején még az ország településeinek jelentős részén tejcsarnok üzemelt. A falvakban élők számottevő része foglalkozott tejtermelő szarvasmarhatartással. A rendszerváltást követő termelési feltételváltozások következtében a kilencvenes évek elején, több kistelepülésen megszűnt a tejcsarnok. Felszámolásuk fő oka az volt, hogy a helyi tejtermelők egy része nem volt képes eleget tenni a tejminőséggel szemben támasztott követelményeknek. A kilencvenes évek elején a tej átvételi árát úgy alakították ki, hogy az extra minőségű tej előállítása jól jövedelmezett, biztosíthatta a termelő megélhetését. A településeken lefejt tej közös hűtőtartályokba került és itt állapították meg a minőségét. Mivel akadtak néhányan, akik ezt a minőséget nem tudták előállítani, a közös tejátvétel következtében a település összes tejtermelőjének az áruminőségét lerontották.

Azokon a településeken, ahol a termelők nem voltak képesek kiszűrni maguk közül a gyengébb minőséget produkálókat, a termelés csődbe jutott. Különösen ott okozott ez komoly megélhetési konfliktust, ahol a gazdák jelentős része tejtermelésből élt.⁸² Újirázon a hetvenes évek elején még 70 darab fejős szarvasmarha volt az egyéni gazdálkodók birtokában. 2003-ban 6 tejelő szarvasmarha volt két termelő tulajdonában. (Számukra is csupán azért érte meg a tejtermelés, mert háztól értékesítették a tejet.

⁸² A tehéntej termelése 2001-ben 24%-kal kisebb volt az 1989. évinél. Ugyanakkor az egy tehénre jutó tejtermelés az 1989. évi 4883 literrel 2001-re 5570 literre (14%-kal) nőtt. Ezek az adatok jelzik, hogy elsősorban a gyengébb hozamú egyedek szorultak ki a termelésből.

A hatszáz fős település megfelelő felvásárlópiacot biztosított a két tejtermelő gazdának.)

A termelés-visszaszorítás következtében a tejtermelők kis mennyiség előállítása esetén próbálkoztak a háztól való értékesítéssel, ami egy falu esetében hat tehénnel is jelentős piacot fed le.⁸³ A háztól való értékesítés a termelőnek még akkor is megérte, ha „bőven” számolta a kimért mennyiséget, tehát 1 liter helyett 1,1 litert mért. A vásárló is jól járt, mert száz forint körüli áron jutott a teljes tejsírszázalékú tejhez, tehát sokkal inkább érdemes volt közvetlenül a termelőtől vásárolni, mint az üzletekből. (Veszélyt jelenthetett volna a pasztőrözés hiánya, azonban Magyarországon a szocializmus időszakának nagyüzemi állattenyésztése már évtizedekkel korábban az egész országra kiterjedő tbc- és brucellózismentes tehenállományt hozott létre.) A termelőknek azért is volt jövedelmezőbb a háztól értékesítés, mert a tejszarnok azonnal levonhatja minden liter tej árának a 10 %-át, és az adózás, valamint az egyéb levonások után jó esetben is csak 70-75 Ft-ot kapott egy liter tejért.

A szigorodó piaci viszonyok kivédésének reális lehetősége a termelők összefogásában rejlett volna, ezt azonban csak ritkán sikerült megvalósítani. A román határ mellett fekvő Kőrösszakálban az egyéni tejtermelők összefogásával a kilencvenes évek közepén létrejött egy önszerveződésen alapuló tejszövetkezet. Amikor a tsz megszűnt, de a helyi új típusú szövetkezetet még nem alakították meg, a polgármester kezdeményezésével sajátos támogatási formációt hoztak létre a körösszakáli tejtermelő gazdák. Mivel a tejtermelés vonzó vállalkozási formának látszott ebben az időben, a gazdákat erre ösztönözték. Felújították a bezárásra ítélt tejszarnokot, a termelői tevékenység koordinálására és hitelezésére az önkormányzat vállalkozott. Hűtőládákat vásároltak és kiadták a kistermelőknek, ugyanis a tejjel szemben támasztott minőségi követelményeket csak azonnali hűtés mellett lehetett teljesíteni.

A tejtermelői kör tovább növekedett, amikor 1999-ben lehetőség nyílt a helybeli munkanélküliek számára, hogy a munkaügyi központtól 1 millió forint önfoglalkoztató támogatást vegyenek fel. A támogatásból tehenet, fejőberendezést és takarmányt vásároltak az újrakezdők. Néhányan gépet is vettek, és saját vagy bérelt földön megtermelték a gazdaság takarmány-

⁸³ Amikor a tejkvótarendszert kialakították, nem számítottak a háztól való értékesítésre, ezért később fontolgatták, hogy Magyarországon még alacsonyabb kvótarendszert állapítanak meg. A tejtermelés visszaszorítása a kvótarendszer bevezetésével aktualizálódott, valamint elősegítette azt a tej nagyon alacsony felvásárlási ára is.

szükségletének egy részét. Ez a termelési mód nem eredményezett jelentős profitot, de szűkös megélhetést biztosítani tudott. A szövetkezet az ezredfordulóra 80 termelőt integrált és naponta 3000-4000 liter extra minőségű tejet gyűjtött be. A szövetkezet úgy alakította ki a feltételrendszerét, hogy csak attól vette át a tejet, aki megfelelt a minőségi követelményeknek. Ez a minőség az európai uniós szabványnak is megfelelt, sőt néhány ponton meg is haladta azt. (Nem csak a csíraszámot vizsgálták, tőgygyulladásos, beteg tehén tejét sem vették át.) Ez a szövetkezesztípus jó kereskedelmi kapcsolatokat épített ki a tejfeldolgozó vállalattal és képes volt nyereségesen tejet előállítani.

A tejtermelés azért is jelentett biztos megélhetést, mert a tej árát minden hónapban pontosan kifizették, így a termelés biztonsága megteremtette az előre kalkulálás lehetőségét. Igaz ugyan, hogy 5–10 tehén állandó és intenzív lekötöttséget jelentett, de ekkora állománylétszámmal már képes volt fenntartani magát egy termelő. A tejtermelő gazdák azonban többnyire nemcsak a tejtermelésből éltek. A körösszakáli tejtermelők között például voltak olyan tíztehenes gazdák, akik 15 hektár földterületet is megműveltek. Elsősorban takarmányt termeltek, amit viszont közvetlenül nem értékesítettek, hanem saját állatállományukkal etettek fel.

A hűtőládák alkalmazása lehetővé tette, hogy a szomszédos településről, Magyarhomorogról is csatlakozzanak beszállító gazdák. Magyarhomorogon 2003-ban öt gazdálkodó foglalkozott tejelő szarvasmarhatartással, ők a megtermelt tejet átvitték a körösszakáli tejszövetkezetbe.

A libatartás jelentősége akkor növekedett meg, amikor a sertés- és szarvasmarha-hizlalás csődjé után, az 1990-es évek végén a gazdák olyan terméket kerestek, amelyben nem áll sokáig a pénzük. A libatömés és libatépés olyan tevékenység, amely alatt a befektetett tőke inflálódásának esélye minimálisnak ígérkezett. Ugyanakkor az intenzív, háromhetes libahizlalási periódus nagyon kemény, szinte állandó munkát jelentett a libatömést vállaló gazdák számára. Ezért leginkább vállalkozó kedvű fiatal termelők (többnyire házaspárok) fogtak bele ebbe a gazdálkodási formába. A libatartásnál fokozott kockázati tényező az állatok betegségek iránti érzékenysége. Kétféle tartási rendszer terjedt el. A külső extenzívtartás, amikor legelőterület állt a libák rendelkezésére, valamint az intenzívtartás, amikor félszerben, zárt rendszerben hizlalták és tömték az állatokat. Az állatállomány külső beszállítótól érkezett, aki biztosította a takarmányellátást is, ám voltak, akik saját maguk termelték meg a hizlaláshoz szükséges ku-

koricát is. A libatartók igyekeztek kihasználni az EU-s csatlakozás előtti időszakot, amikor még engedélyezett formában, foglalkozhattak libatépéssel és libatöméssel.

A baromfiállomány 2001 decemberében 43 millió volt, 6 millióval (17%-kal) nagyobb, mint az előző évben, és 26%-kal kisebb, mint 1989-ben.

A GAZDASÁGOK GÉPESÍTETTSÉGE ÉS A BÉRMŰVELÉS

A szocializmus éveiben egyre inkább a gépesített mezőgazdasági termelés vált általánossá a nagyüzemi gazdálkodásban. A gépesítés lehetővé tette a hatékonyabb munkavégzés. A nagyüzemi technológia, illetve géppark gyakran biztosította a háztáji termelés feltételeit is. Így még a mezőgazdasági kis üzemek is a gépesített technológiákhoz kötődtek. A rendelkezésre álló termelőszövetkezeti szolgáltatásnak köszönhetően a háztáji kisgazdaságok tulajdonosai nem voltak rákényszerülve, hogy gép- és eszközparkot alakítsanak ki, mert a tsz-ek nagy teljesítményű gépekkel biztosították a tagok számára a gépi munkát.

Az 1989-es rendszerváltozást követően, amikor lehetővé vált az önálló gazdálkodás, már nem álltak rendelkezésre, vagy korszerűtlenné váltak a negyvenes évekből fennmaradt kisüzemi mezőgazdasági gépek. Ugyanakkor ebben az időben a legtöbb településen akadtak néhányan, akik igaerőre támaszkodva kívánták működtetni gazdaságukat. (Közülük néhányan már a szocialista érában is alkalmaztak igásállatokat a háztáji művelés során.) E mögött a technológiai elképzelés mögött nem mindig az állati igaerőre alapozott gazdálkodás utópiája, vagy téves helyzetfelismerés állt, gyakorta ott is megjelent, ahol a sajátos földrajzi–természeti körülmények, vagy a termelt fajták nem tették lehetővé a nagyüzemi munkagépek használatát (pl.: szőlőművelés). A termelésből ez a forma a rendszerváltást követő néhány év alatt kiszorult, helyét többnyire gépi bémunka váltja fel.

1989–90 után a nagyüzemek gépeinek egy része, az átalakult formában működő szövetkezetekben üzemelt tovább, vagy a felszámolt tsz-ekben licitálás során értékesítésre kerültek. Így az újdonsült mezőgazdasági vállalkozások tulajdonosai gyakran a tsz-ek gépállományának „kiárusítása” révén jutottak első gépekhez. Ez a gépállomány –főképp a hátrányos helyzetű térségekben felszámolt nagyüzemek munkagépei– különösen nagy terhelésnek voltak kitéve, ami elhasználttá tette a munkagépeket. A géppark jelentős része nem csak fizikai értelemben amortizálódott, hanem technikailag is elavult volt.⁸⁴ Például a traktorok több mint 90 százaléka olyan keleti gyártmány, amely hozzávetőlegesen ötvenéves konstrukció volt.

A 90-es évek első felére már minden korábbinál szélesebb körű gépbeszerzési lehetőségek kínálóztak a gazdák számára, akik közül azonban csak kevesen élhettek a lehetőséggel, mert éppen ebben az időben romlottak jelentősen a termékértékesítési feltételek, így a termelők tőkehiánnyal küszködtek.

A kilencvenes évek második felére a szakemberek számára nyilvánvaló volt, hogy az alacsony termelékenységű, magas javítási és alkatrészigénnyel működő elavult, géppark, alkalmatlan gazdaságos termelés folytatására. A mezőgazdasági szakember véleményét azonban gyakran nem vette figyelembe a döntéshozói szféra. A helyzetre jellemző, hogy a kilencvenes évek második felében még darabonként 400. 000 forintot támogatást nyújtottak a minden tekintetben amortizálódott gépek felújításához is.

Az egyéni gazdaságok gépparkjának megújulása az ezredfordulót követően vált dinamikussá. A földvásárlások következtében nagy földterületekkel rendelkező fiatal gazdaságok sürgető munkagép-szükségletének kielégítésére kedvező gépvásárlási kölcsönök álltak rendelkezésre. A gépvásárlási kedvet növelte az a hír, miszerint az európai uniós csatlakozást követően megszűnnek a gépvásárlásra adott állami támogatások. (A csatlakozás előtti néhány évben, aki jogosult volt rá, pályázati úton 25% állami támogatást is igényelhetett új, gazdaságos gépek vásárlására.)⁸⁵

⁸⁴ Márton János 1999. 280.

⁸⁵ A rendszerváltás és az európai uniós csatlakozás közötti időszak gépvásárlás kölcsöneinek értékelése megosztotta az elemzőket, sokáig vita tárgya volt. Voltak, akik ebben a lépésben a magyar falu, a mezőgazdaság fellendítésének egyik alapját látták, amely hosszú távon biztosíthatja a magyar agrárvállalkozások versenyképességét az Unióban. Mások arra hívták fel a figyelmet, hogy ezek a gépvásárlások adósságba kergették a termelőket. Az Unió éppen azért nem támogatta az egyéni gazdálkodói szféra ilyen irányú fejlesztését, mert leépíteni készült Magyarországon ezt a termelési formát. Tehát a termelők gyakran a „vesztükbe rohantak” a gépvásárlásra felvett kölcsönökkel.

A nagygazdaságok előnyösebb helyzetben voltak, könnyebben tudták gépparkjukat fejleszteni, mert jelentősebbek voltak a fedezeti lehetőségeik, ezért a bankok előnyben részesítették őket a kisgazdaságokkal szemben.

A 100 ha fölötti földterületen gazdálkodók igyekeztek a termeléshez szükséges teljes gépellátottságot biztosítani, beszerezni a talajmegmunkáló gépeket éppúgy, mint a betakarítás, szárítás teljes gépi hátterét. A gépesítés mértékét több tényező befolyásolta: a terület mérete, a föld jellemző tulajdonságai, a termelt növénykultúrák fajtája, a gép teljesítményszükséglete és minősége. Gépvásárláskor a gazda figyelembe vette a gazdaság bevételeit, a gépek árát, a hitellehetőségeket. Ha a gazdaságát „felülgépesíti” a tulajdonos, fontos szempont, hogy lesz-e módja bér munkával lekötni a szabad gépi kapacitását. A megnövekedett géppark már előre jelezhetette egy gazdaság növekedési szándékát. Ugyanakkor az 500 ha alatti gazdaságok többnyire bér munka vállalásra is kényszerültek. A több lábon állás egy sajátos formálja lehet ezen a 100 és 500 ha közötti területméreten a gépi szolgáltatás.

Azoknak a gazdáknak, akik már korábban is rendelkeztek gépekkel, a gépesítés további iránya a döntő kérdés. Legfontosabb a traktor megvásárlása volt. Ezt jelzi az a tény is, hogy a 2000-es Általános Mezőgazdasági Összeírás alapján a géppark egészét figyelembe véve tíz év alatt 15 százalékkal nőtt traktorok aránya. A privatizáció hatására az egyéni gazdaságok gépkapacitása a duplájára nőtt.⁸⁶ Az 1990–as évek második felében a traktorok darabszáma 30 százalékkal emelkedett.⁸⁷

A rendszerváltást követő tizenöt évben a legtöbb gazda, különböző minőségű MTZ traktorokkal⁸⁸ dolgozott. Az olcsó, előregedett, tsz-ektől kislejtezett traktorokat elsősorban a kisgazdaságok tulajdonosai használták. Kaphatók voltak azonban új, vagy nagyon jó állapotú példányok is. Az egyéni gazdaságokban még az 56 lóerő alatti motorteljesítményű traktorok voltak túlsúlyban, a gazdasági szervezeteknél viszont az 56 lóerős feletti gépek voltak jellemzőek.⁸⁹ A 90-es évek végén az az irracionális piaci helyzet is előfordult, hogy a nagyobb teljesítményű, 80 lóerős traktorok ára a jelentős behozatal miatt alacsonyabb volt, mint az 50 lóerőseké.

Ha a termelő már korábban is MTZ-vel rendelkezett, legolcsóbb megoldás volt ismét azt vásárolnia, mert traktorának meghatározó kiegészítő

⁸⁶ 1991-ben 27%, míg 2000-en 57%. (ÁMÖ 2000)

⁸⁷ Bóday Pál 2001. 5–45.

⁸⁸ Ez az orosz gyártmányú munkagép volt a legelterjedtebb a 70–90-es években a magyar nagyüzemi mezőgazdaságban.

⁸⁹ G. Szabó Zoltán 2005. 159.

szító gépei, a kombinátor, a vetőgép kompatibilis lehetett egymással. Ha az MTZ-t más típusra váltotta le, az összes kiegészítőgépét is értékesítenie kellett, és új géprendszert kellett beszereznie. A gazda a gépvásárlás során 2003-ban százezer forint/lóerő géppárral számolhatott, miközben a mezőgazdasági erőgéppiacon 50 és 250 lóerő között a mezőgazdasági munkagépek széles választékából választhatott.

A gépesítési igény jelentős szempontja a gazdaság mérete és struktúrája is. A legtöbb termelő igyekszik a legalapvetőbb géppark kiépítésére, de a kis méretű, vagy kevésbé tehető gazdaságoknál nem ritka a hiányos gépállomány hiányzó darabjainak (eke, tárcsa, vetőgép) viszonzott kölcsönzése. Az ilyen jellegű hiánypótlás gyakran állandó kapcsolatot is eredményez, de az alkalmoszerű formái ismertebbek, amikor segítségnyújtásként meghibásodás esetén segítik ki egymást gépekkel.⁹⁰

Két traktor tulajdonlása mindenképpen döntő fordulatot jelent gazdaságszervezési szempontból, mert ekkor, ha a gazda ki akarja használni mind a két munkagépet, ideiglenesen vagy állandóan olyan bér munkást kell alkalmaznia, aki a másik munkagépet vezeti. Ha a család összetétele ezt lehetővé teszi, a gazda valamelyik férfi rokonát (fiát, apját, testvérét) vonja be a munkába. A nők munkagépen való alkalmazása nem jellemző, de az elmúlt években volt rá példa, hogy kiségitésként, rövid időre a gazdálkodó felesége is munkagépre szállt. Abban az esetben, ha nem családtag dolgozik a gépeken, hanem bér munkást alkalmaznak, a gazda kötelessége lenne ezt a társadalombiztosító felé bejelenteni, de tapasztalataim szerint ez igen ritkán fordul elő. A feketén alkalmazott bér munkások 2003 nyarán havi 50–70 ezer forintot kerestek. Gyakran kapnak mellette rokkantnyugdíjat, munkánélküli segélyt vagy jövedelempótló támogatást. A nagygazdaságokban megnövekedett géppark ugyanakkor feltételezi állandó, bejelentett bér munkások: munkagépvezetők, szerelők alkalmazását is. Már a hetvenes évektől a lokális térségekben élő fiatalok közül sokan mezőgazdasági gépszerelőnek tanultak, vagy traktoros-tanfolyamot végeztek, ezért a mai középnemzedék jelentős része alkalmas ilyen jellegű feladatkör betöltésére. A gazdaságok tulajdonosai a szakértelem mellett figyelembe veszik az alkalmazni kívánt bér munkások személyes kvalitásait (megbízhatóság, józan életvitel, önálló munkavégzésre való képesség) és az ismeretségi viszony mértékét is. A magánvállalkozók által alkalmazott bér munkásoknál egyáltalán nem számít a hivatalos végzettség, csupán a munkában való jártasság, rátermettség.

⁹⁰ Kemény Márton 2005, 176.

„Olyat keresnek, aki nem szokott még le a munkáról, tehát nem volt munkanélküli buzámosabb ideig.”⁹¹

A kombájnok életkorát tekintve, még a traktoroknál is kedvezőtlenebb helyzet alakult ki a rendszerváltozás után. A főleg nagyüzemekből „örökölt” gépek gyakran jelentős karbantartásra szorultak volna. Az „örökösöknek” azonban erre rendszerint nem állt rendelkezésre évente 2-300 ezer forintjuk, ezért az aratócséplők a szemtermésnek akár tizedét is képesek voltak a szalmával együtt elhullajtani. A kombájnok életkorára vonatkozó 2000-ben készült átfogó felmérés szerint az egyéni gazdaságokban működő aratócséplő gépek átlagéletkora 18, 3 év, míg a társas szervezeteknél átlagosan 11,5 éves gépeket üzemeltettek.⁹²

A kombájnok száma 1991–1996 között csaknem 10 százalékkal csökkent, ugyanakkor az egyéni gazdaságok kombájnnállománya a hatsorosára emelkedett. A rendszerváltást követő évtized második felében azonban jelentős, közel 30 százalékos növekedés figyelhető meg.⁹³

A kezdeti visszaesés és az azt követő fellendülés, ami jellemző volt a traktor és kombajn állományra nem figyelhető meg a tehergépkocsik tekintetében, ahol egyre fokozódó csökkenés tapasztalható.⁹⁴

Kemény Márton a zala megyei Muraszemenyén végzett vizsgálatai alapján arra hívja fel a figyelmet, hogy a gépesítettség mértéke jelentősen meghatározza a mezőgazdasági munkák elvégzéséhez szükséges kapcsolatrendszert és a lokális gazdasági miliőben betöltött presztízt is. A Kemény féle alá-, fölrendeltségi modell meghatározója az a gazdasági függés–kör, amelyet a birtokolt géptípus lokális gazdasági jelentőségéből és árából adódó fontosság, valamint gyakoriság teremt meg. Terminológiája alapján a lokális hierarchia csúcsán a *kombajntulajdonosok* csoportja áll, akiktől gazdaságilag a helyi termelők jelentős része függ. Őket követi a *traktortulajdonosok*, majd a *keisgéppel felszerelt földbirtokok*. A sort a *gépesítés nélküli gazdaságok* zárják.⁹⁵

A munkagépekkel rendelkező vállalkozások gazdasági mozgástere jelentősen megnövekedett. A bérművelés ugyan szolgáltatás, ám a feltételeket többnyire a szolgáltatók határozzák meg. A megrendelőnek nem csak

⁹¹ Egy mezőgazdasági szakember közlése, 2001. Csökmő

⁹² KSH 2000.

⁹³ G. Szabó Zoltán 2005. 159.

⁹⁴ Bóday Pál 2001.

⁹⁵ Kemény Márton 2005. 175.

az adott mezőgazdasági feladatok elvégzésének optimális időpontját kell figyelembe venniük, hanem a szolgáltató gépi kapacitását és elfoglaltságát is. Ilyen értelemben a legkisebb földterülettel rendelkező gazdák járnak a legrosszabbul. De nem csak azért, mert várniuk kell a sorukra, hanem azért is, mert a szolgáltatók egyre inkább nagyteljesítményű, nagyüzemi gépeket használnak, amelyekkel gazdaságtalan a kisparcellákon végzett tevékenység. (Kutatásaim során egyetlen olyan vállalkozóval találkoztam, aki célirányosan figyelembe véve a megrendelői köre terület méreteit, beszerzett egy kis méretű kombájt.)⁹⁶ A kistermelők kiszolgáltatott helyzetben vannak, mert a gépi bér munka díjának jelentős emelésével rákényszerülhetnek területeik értékesítésére vagy bérbeadására. Mivel a nagygazdaságok földéhsége fokozódik, ezért egyre inkább törekednek a kisebb gazdaságok bekebelezésére. A földterületek megszerzésének egyik módját, pedig éppen a gépi bér művelés árának jelentős növelése jelentheti.

„De nagyon észnél kell lenni a kicsiknek is, mert a bér munkázás is vagy nagyon meg fog drágulni, soha nem ér oda, amikor kell, nem végez olyan minőséget, ami elvárható lenne, és a végén még azt mondja, hogy csinálj vele, amit akarsz, vagy add bérbe!”⁹⁷

⁹⁶ a szerző megjegyzése

⁹⁷ Egy agrárszakember közlése, 2002.

TÁMOGATÁSOK, KÖLCSÖNÖK, HITELLEHETŐSÉGEK

A rendszerváltozás óta a mezőgazdaság kétezer-milliárd forint támogatást nyelt el 2004 végéig. A változó feltételrendszerhez alkalmazkodó, lokális társadalmakban élő mezőgazdasági termelők gazdálkodói stratégiáit jelentősen befolyásolja a támogatási rendszer, a hitelek és azok kamatainak alakulása. Misem szemlélteti mindezt jobban, minthogy a különféle növénykultúrák vetésterületében a rendszerváltozást követően bekövetkezett aránynövekedés, többnyire összefüggött valamely támogatási rendszer bevezetésével.⁹⁸

Az átalakuló viszonyok között megnövekedett vállalkozási kedvet jelzi, hogy Magyarországon a bejegyzett vállalkozások száma a kilencvenes évek második felére elérte a nyolcszázezret, ezért a hangsúly az EU-s csatlakozáshoz közeledve már nem az újabb vállalkozások létrehozásának ösztönzésére, hanem egyre inkább a működőképes vállalkozások megerősítésére irányult. A működőképeség segítése főleg a fejlesztések támogatásában és a hitelhez jutási feltételek javításában testesült meg. Ez a magyar mezőgazdaságban azért is volt különösen indokolt, mert az agrárrolló korábban sohasem látott mértékű szétnyílása miatt a gazdaságok csak hitel felvételével voltak képesek fejlődni.⁹⁹

⁹⁸ Magyarország megyei kézikönyvei 3. 1999. 80.

⁹⁹ Márton János 1999. 280.

A modernizációs folyamatokat jelentős mértékben befolyásolta a mezőgazdaságban kialakított hitelezési rendszer. A tények azt mutatták, hogy elsősorban a magasabb iskolai végzettséggel és jobb piacismerettel rendelkező, fiatal generációhoz tartozó gazdák vették igénybe a hiteleket.¹⁰⁰ Mivel a pénzügyintézetek a hitel folyósításához bizonyos nagyságú gazdasági hátteret kívántak, minél nagyobb volt egy gazdaság, annál nagyobb volt a források között a bankhitel részaránya.

A hitelfelvétel szempontjából a földtulajdonosok jelentős előnyben voltak a földbérlőkkel szemben, mert csak az olyan földterület után lehetett hitelt igénybe venni, amely a gazdálkodó tulajdonában volt. A bérelt terület nem lévén saját tulajdon, jelzáloggal nem terhelhető, így nem lehetett hitelt felvenni rá.

A 100 hektár feletti gazdaságoknak közel fele élt 1992–1995 között a hitelezési lehetőségekkel, ez jelzi, hogy a nagyobb gazdaságok tartós megerősödéséhez szükség volt a hitelezési rendszer továbbfejlődésére.¹⁰¹ A kölcsönökre azok építhettek, akik a rendszerváltás során nyertessékké tudtak válni, mert a rendszerváltás előtt elegendő mennyiségű gazdasági, kapcsolati illetőleg szimbolikus tőkét halmoztak fel, vagy örököltek, hogy aztán azt a piacgazdaságba fektethessék.¹⁰² A piacgazdaság megszilárdulásával egyre kevésbé akadtak követőik, mert jelentősebb indulótőkére volt szükség egy életképes¹⁰³ vállalkozás elindításához, miközben kisebb lett a pénz vásárlóértéke, nagyobb a konkurencia, szigorúbb feltételek között lehetett kölcsönökhöz jutni.

¹⁰⁰ Egy 1992-es felmérés szerint a 30 év alattiak körében a bankhitel aránya 17%-ot tett ki, míg az 50–59 évesek csoportjában csupán 6%-ot. Iskolai végzettség szerint vizsgálva megállapítható volt, hogy a felsőfokú végzettségűek körében a bankhitel 12%-os részaránnyal szerepelt, a 8 osztályos általános iskolai végzettséggel rendelkezők csoportjában csupán 7%-kal. Lásd: Harcsa István 1994. 61.

¹⁰¹ Harcsa István 1994a. 63.

¹⁰² Tóth István György 1998.

¹⁰³ Az életképes vállalkozás hasznot termel és növekedésre képes.

GAZDÁLKODÁSFÜGGŐ KÖLCSÖNHASZNÁLAT

A rendszerváltást követően megélénkülő hitelrendszer a lokális társadalmon belüli gazdasági és társadalmi csoportok számára nem egyformán volt elérhető. A kis- és közepes gazdaságok tulajdonosai számára nemcsak a támogatási lehetőségekről való tájékozódás, az ügyintézésben való járatlanság, a hitelképesség és a felvett támogatási összegek felhasználásának módja jelentett gondot, hanem a kölcsönfelvételhez fűződő, tradicionálisan kódolt viszony is. A gazdák nem szívesen vettek fel hiteleket, mert a kölcsönökre épülő gazdálkodás eltért a hagyományban rögzített biztonságos gazdálkodási stratégiáról kialakított képtől.

A kölcsönök elutasítása mögött történeti okok is húzódtak, a századforduló óta többször adódott olyan gazdasági helyzet Magyarországon, amikor a kölcsönökre támaszkodó gazdák tönkrementek. Igazolni látszik az aggályokat, hogy legutóbb éppen a rendszerváltást követően, a kilencvenes évek elején volt erre példa. Az új birtokosok gazdaságuk beindításához kénytelenek voltak kockázatot vállalni, 36-40%-os kamatra vettek fel hitelt. Sokan úgy buktak bele, hogy családi tartalékaikat tették fel egy mezőgazdasági vállalkozás beindítására, ezért semmilyük sem maradt.

„Ha bementek volna pár évvel ezelőtt a szeghalmi földhivatalba, ki volt táptétáza az árverési papírokkal a fal. Kiadta az OTP a hitelt, a ház volt rá a fedezet.”¹⁰⁴

A fentiek alapján látszólag indokolt a földművesekben élő félelem a hitelektől. A valóság azonban az, hogy a kalkulálatlan gazdálkodás tarthatatlanságát jelzik ezek az esetek. A rendszerváltás idején a gyorsan változó közgazdasági miliőben nem volt realitása magas kamatú kölcsönöket pumpálni a mezőgazdasági termelésbe, mert az hosszú idő alatt válik jövedelmezővé.

Molnár Ágnes kiskanizsai kutatási tapasztalatai alapján szintén a támogatási rendszerek elégtelenségeire hívta fel a figyelmet. Kifejti, hogy a különféle hitelkonstrukciókat a kisgazdaságok tulajdonosai azért sem tekinthették valódi segítségnek, mert a felvett hitelekhez megfelelő jelzálog-

¹⁰⁴ Egy mezőgazdasági szakember közlése, 2003. Magyarhomorog

alap biztosítása volt szükséges, amit leginkább csak a nagy földterülettel rendelkezők vállalhattak fel, akiknek módjuk volt területeiket hitelbe vonni. A dunántúli Kiskaniszsán azonban elsősorban alacsony területigényű virág és zöldségkertészetek működtek, amelyek nem nyújtanak elegendő fedezetet a kölcsönfelvételhez.¹⁰⁵

KÖLCSÖNÖK, TÁMOGATÁSOK FORMÁI

A kistermelőeknek járó állami támogatások közül elsősorban a *területalapú támogatás* volt közismert. A rendszerváltást követően először 2000 Ft hektáronkénti területalapú támogatást igényelhettek a földtulajdonosok. Később a támogatás mértéke és formája csaknem minden évben, de legalábbis kormányonként változott. 2002-ben a támogatás összege (8000–12 000 Ft) magasabb volt, mint 2003-ban, de azt csak a 300 ha alatt gazdálkodók igényelhették. A 2003-as területalapú támogatás 1 hektárnál nagyobb területre járt. Ha 30 féle államilag meghatározott növényfajta közül választotta ki a termelni kívánt fajtát a gazda 7000 Ft-ot igényelhetett hektáronként. Felső területi határa 2003-ban nem volt a támogatásnak. Ha valaki a *családi* gazdasági formára kötelezte el magát, 16 000 Ft területalapú támogatást is kaphatott. A földvásárlás, gazdálkodás iránti érdeklődést már 2003-ban jelentősen fokozta a 2004-ben az európai uniós csatlakozással jelentősen növekedő, hektáronként 35 000–40 000 Ft összegű területalapú támogatás híre.

A gazdák az állatállományukra is igénybe tudtak venni állami támogatást. 2003-ban számos állatonként 10 000 Ft-ot fizetett az állam.¹⁰⁶ A húsmarhatartók 20 000 forint *állattartási támogatást* kaptak marhánként, valamint 1500 forint normatív állami támogatáshoz juthattak birkánként és kecskénként. *Tejtermelés utáni támogatást* lehetett tejelő tehénre kérni, továbbá méhekre is mód nyílt támogatást igényelni.

A géppark megújulása az állami támogatásoknak és a kedvező hitellehetőségeknek köszönhetően 2001 és 2003 között dinamikussá vált. A beszerzéshez olyan előnyös *gépvásárlási kölcsönökre* támaszkodhattak, amelyek csak az európai uniós csatlakozásig álltak rendelkezésre. Új me-

¹⁰⁵ Molnár Ágnes 2005. 136.

¹⁰⁶ Egy disznó 0,15 számosállat = 1500 Ft

zőgazdasági gép vásárlása esetén a gép árának 25%-át térítette vissza az állam. Ha a termelőnek nem volt elég saját forrása a gépvásárláshoz, akkor 50% államilag preferált, támogatott hitelt kaphatott, amelynek 8-10% körüli hitelkamata kedvezőbb volt, mint a piaci kamatok.

A növénytermesztés beindításához hektáronként 20 000 forintot igényelhetett a gazdálkodó tavasszal, 8-10%-os kamattámogatottságú rendkívüli *zöldhitel* keretében. Az egy év után törlesztendő *gabonavetőmag-vásárlásra szolgáló hitel* kamatait az állam 100%-ig megtérítette. Ha a gazda új épületet épített vagy újított fel, 30%-os támogatást kaphatott. Ha ültetvényt akart telepíteni (akácot, gyümölcsöt), 50%-os támogatást adott az állam.

Akik korábban vettek fel hiteleket, kaphattak *adósság elengedést, de támogatást is aszálykárak esetén*.

A rendszerváltás idején jellemző, mezőgazdasági termelésből nehezen vagy nem kigazdálkodható banki kamatok 2003-ra jelentősen szelődültek. 2003-ban a jegybanki alapkamat 9,5% volt, erre még 4%-ot rátehetett a bank, de az alapkamat 40%-át a gazdák visszaigényelhatték. Így valójában 9% körüli kamattal számolhattak a termelők. Gazdálkodásból ezt a kamatot még ki lehetett termelni, ha nem következett be természeti csapás. Vannak az országnak olyan térségei, ahol jellemző, hogy valamilyen veszteség – aszály- vagy vízkár – szinte minden évben éri a gazdákat (ilyen terület Hajdú-Bihar megye déli része, ahol jelentős belvízkárok nehezítik minden évben a gazdálkodást). Ezért a kölcsönökre alapozott termelés az ilyen területeken csak akkor biztonságos, ha az állam garanciát vállal a termelők kártalanítására. A kártalanítás többnyire arra elegendő, hogy a gazdaság kis veszteséggel átvészelve a kedvezőtlen időjárású évet. A kártalanítás összege azonban a gépek amortizációját nem tartalmazza, tehát néhány kedvezőtlen év után a termelő ismét csak hitelfelvétellel lesz képes felújítani a gépparkját.

A felmerülő termelési nehézségek miatt az agrárszakemberek közül többen nem értettek egyet a kis- és középgazdaságok támogatásával, mert véleményük szerint ezek a gazdaságok nem életképesek. Nem csak a beljük fektetett pénz nem térül meg, de a termelőket is abban a tévhitben tartja, hogy termelési szisztémájuk piacképes lehet.

AZ ADMINISZTRÁCIÓ NEHÉZSÉGEI

A rendszerváltás után a mezőgazdasági termelés is egyre jelentősebb adminisztrációt követelt. Az elnyerhető támogatásokra pályázni kellett, miközben a gazdálkodók jelentős részének sokszor egy egyszerű nyomtatvány kitöltése is nehézséget okozott. A pályázatíráshoz a termelők számottevő része (különösen az idősebb korosztály) nem értett, ezért kézenfekvőnek látszott egy szakember bevonása. Egy könyvelő alkalmazása azonban olyan többletkiadást jelentett volna, amelynek a megtérülése bizonytalan, így a hagyományos paraszti gondolkodásmód szerint mellőzhető.¹⁰⁷

Következésképp ezek a gazdaságok a rendszerváltozást követően nehezebben vagy egyáltalán nem tudtak pályázható támogatásokhoz jutni, ezért hátrányos helyzetbe kerültek, és a fennmaradási esélyeik csökkentek.

A kölcsönfelvétel módjában jelentősen megmutatkozott, hogy a helyi társadalom működése olyan külső normaháló függvénye volt, amely a jogszabályi feltételrendszerrel és a pályáztatott hitelekkel szabályozta és tartotta ellenőrzése alatt a lokális társadalmak gazdaságát.¹⁰⁸ A beavatkozás tárgya ebben az időben a vállalkozói ismeretek és mentalitás kialakítása volt. Áthidaló lépésként lehetőségeikről és a támogatási rendszer igénybevételének módjáról államilag kiépített tanácsadói kör, a falugazdászok tájékoztatták a termelőket, azonban – bonyolultsága miatt – így sem volt zökkenőmentes az ügyintézés.

¹⁰⁷ Szilágyi Miklós 2000. 718.

¹⁰⁸ Wolf, Eric 1966. 1–20.; Silverman, Sidel 1983. 89–105.

GAZDÁLKODÓI MAGATARTÁSFORMÁK ÉS ÜZEMSZERVEZET 1989 UTÁN

Ha egy adott térség gazdálkodói struktúráját kívánjuk feltárni, kézenfekvőnek látszik a helyi társadalmat saját kategóriáival leírni. A lokális fogalomalkotást többnyire az adott csoport jellemzőin alapszik.¹⁰⁹ Az általam vizsgált bihari térségben a helyiek, leggyakrabban két egyszerű oppozícióra épülő kategóriát használtak, földméretük alapján a „*kicsik*” és a „*nagyok*” csoportját különböztették meg. A kategóriák határai nem voltak merevek, megállapításánál attól függően mutatkozott eltérés, hogy az adatközlő a gazdálkodói hierarchián belül hova sorolta be önmagát. Ez a földbirtok-nagyságra egyszerűsített lokális fogalomkörképzés azonban nem szolgálhat tudományos vizsgálat alapjául, mert figyelmen kívül hagyja a termelés jellegének és módjának meghatározó voltát a paraszttüzemek tipizálása során.¹¹⁰

A helyi agrárértelmiség megkérdozett képviselői a vizsgált térség mezőgazdasági üzezeit az alapján osztályozták, hogy a gazdaságok képesek-e alkalmazkodni a változó gazdasági-társadalmi viszonyokhoz. (Ez a megközelítés egyben prognosztizálta is a lokális gazdaságok működését, mert alapkérdése az volt, hogy fenn tudnak-e maradni az egyes üzemtípusok az Európai Unióban?) Ez a megközelítés szintén kétpólusú, a „*túlélők*” (akik

¹⁰⁹ Ez a meglehetősen sematikus névadás természetesen nem fedi le az ország teljes település-hálózatát. Van, ahol egészen sajátos névadással találkozunk. Például a Molnár Ágnes által leírt kiskanisai sáskák esetében

¹¹⁰ Szabó László 1991. 125.

hosszú távon képesek a mezőgazdaságból megélni) és a „reménytelenek” (akiknek gazdálkodási stratégiáik alkalmatlanok) csoportjára osztotta a térség gazdálkodói struktúráját. Ez a felosztás szintén figyelembe vette a földméretet, ám mellette nagy fontosságot tulajdonított a gazdaság fejlődőképességének és a gazdálkodási iránynak is, tehát a mezőgazdasági kisüzem külső hatásokhoz alkalmazkodó, folyamatos változását, mint működő rendszert feltételezi.¹¹¹ Nem ismeretlen ez a megközelítés a tudományos vizsgálódás számára sem, hiszen a parasztüzem és a háztartás belső mozgása, az igényekhez és a termeléshez mért növekedése-csökkenése, arányrendszerének változása már a XX. század elején a kutatás tárgya volt.¹¹² A megkérdezett vállalkozók igyekeznek felmérni a helyzetüket, tájékozódni. A gazdálkodói szféra várható jövő alapján történő strukturálásának fontos eleme az esélylatolgatás, ami egyben a gyengéje is, hiszen konstruált, feltételezésen alapuló felosztás. Prognózis jellege etnográfiai következtetések levonására nem alkalmas.

A lokális típusalkotást részleteiben vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a gazdálkodói társadalmon belül valójában nem két, hanem három csoport található. A lokális térben megjelenő, ám néven nem nevezett harmadik, gazdálkodói réteg a két ellenpont, a „kicsik” és „nagyok” gazdaságai között helyezkedik el. Azok a kisüzemek tartoznak ide, amelyek birtokméretének besorolására nincs a lokális társadalomban konszenzus, tehát nem egyértelmű, hogy „kicsiknek” vagy „nagyoknak” számítanak-e. A „kicsik” kifejezés az 1–10 hektár közötti földterülettel rendelkező termelőket jelöli, de voltak olyan adatközlők, akik a 20–30 hektárosokat is ebbe a kategóriába sorolták. „Nagyoknak” az 50–80 hektártól nagyobbak számítanak. A 100 hektárosok már minden adatközlő számára „nagyak” minősülnek. A besorolás természetesen relatív, nincsenek éles határok. Egy 100 hektáros vállalkozónak még az 50 hektáros gazdaság is „kicsi”, de egy 10 hektáron gazdálkodónak egy 30 hektáros birtok is „nagy” lehet.¹¹³

Az életképesség alapján tipizáló osztályozás szintén feltételez egy átmeneti csoportot, amely sem a „túlélők”, sem a „reménytelenek” táborába nem tartozik. Ennél a helyi értelmezésnél a bizonytalansági tényezőt a köztes csoportba tartozó gazdaságok működési stratégiái teremtik, azaz

¹¹¹ Kunt Ernő 1987. 13–19.

¹¹² Csajanov, Alekszej 1921. 34.; Hann, Chris M. 1982. 58.

¹¹³ Ez a meghatározás elsősorban csak az általam vizsgált bihari régióra igaz, tájegységenként, termelési szisztémánként és különböző időszakoktól függően eltérő lehet.

nem tudható, hogy képesek-e alkalmazkodni az ide sorolt mezőgazdasági kisüzemek az Európai Unió elvárásaihoz.

A gazdálkodói struktúrát leíró helyi kategóriában fellelhető bizonytalanság jelzi, hogy a megváltozó gazdasági feltételrendszer hatására a vizsgált lokális társadalmakban már nem létezik olyan kimondatlan általános konszenzuson alapuló normarendszer, amely a gazdaságok működőképességének fenntartását biztosító stratégiákat meg tudná határozni, tehát a helyi társadalom nem egységes az optimális földméret illetve a helyes vagy megfelelő gazdálkodói stratégiák tekintetében. A közösségi normarendszer folyamatos elértéktelenedése rövid távon is nyomon követhető. 1996-ban a térségben végzett kutatásaim alkalmával még az új vállalkozói magatartás elutasítása állt a konfliktushelyzetek középpontjában.¹¹⁴ A „hagyományos” gazdálkodói habitussal megegyező, a helyi társadalom által elfogadott, illetve attól eltérő, nem preferált típusok között feszülő ellentét napjainkra elcsitult, mert a lokális közösség által ellenzett formák az eltelt néhány év alatt létjogosultságot nyertek, sőt fennmaradási esélyei is csak ezeknek vannak. Bár a tulajdon viszonyok változása, egyetlen jogi aktussal még nem teremtett vállalkozókat, de a kezdeti bizonytalanság után az ezredfordulót követően a vállalkozói réteg tudatos szerepvállalása zajlik, melyben elszakad a számára adott közösségtől, és új létkereteket teremt magának.¹¹⁵ A munka, a kultúra és a közösség átélésének továbbörökített mintái egyre jobban távolodnak a tradicionális paraszttársadalmi normáktól és szerepektől, egyre inkább a városiasodott értékcélok, stabilitás- és autonómiaigény felé mozdulnak.¹¹⁶ Ugyanakkor a mezőgazdasági vállalkozók a legtöbb esetben nem vonják ki magukat a lokális társadalom kapcsolati hálójából. Gazdaságaik működését átszövik a kooperációk tradicionális formái és a rokon viszonyok.¹¹⁷

Az individualizálódó, modernizálódó vidéki társadalmak új referenciapontokat igényelnek. A terület eltartóképessége a korábbi kutatások során fontos vonatkoztatási szempontként volt jelen a működőképes gazdasági méret megállapításában. A tradicionális gazdálkodás¹¹⁸ termelési kiszámíthatóságot jelentett, így megállapítható volt, hogy egy adott települé-

¹¹⁴ Kiss Antal 2002. 89–108.

¹¹⁵ Juhász Pál 1991.

¹¹⁶ A. Gergely András 1990. 56.

¹¹⁷ Sárkány Mihály 2005. 46.

¹¹⁸ Egy-egy tájegység lakói vagyoni helyzetüktől függően nagyrészt azonos igényszint, család-szerkezet és méret mellett hasonló termelőeszközökkel, azonos fajtájú növényeket és állatokat állítottak elő.

sen, adott gazdasági gyakorlat mellett mekkora földméret képes eltartani egy családot. Napjainkban a heterogén lakosságú településekkel kapcsolatban a kérdés nem tehető fel így. A jelen egyik legmarkánsabb sajátossága, hogy „hagyományos” keretekről nem beszélhetünk, a gazdálkodók teljes populációján belül találhatók olyanok, akik korábbi életmódbeli és gazdálkodási mintákat képviselnek, azonban az ő kizárólagos vizsgálatuk nem nyújt képet a gazdálkodás mai jellemzőiről. Egy-egy településen belül is teljesen eltérő igényszinttel, családmérettel és gazdálkodási technikával találkozhatunk. Általános tendencia azonban, hogy az életszínvonal emelkedésével jelentősebb anyagi bázisra van szükség egy család eltartásához, mint a háború előtt. A II. világháború előtt egy családnak legalább 30 kat. holdra (52,14 ha) volt szüksége a megélhetéshez. Ma ennek a területmenynységnek a kétszeresét feltételezi egy életképes gazdaság.

A mai magyar kisüzemi mezőgazdasági termelést vizsgáló szakirodalom különböző szempontok alapján elemez és tipizál. Kotics József ezekről a vizsgálatokról nyújt áttekintést, gazdálkodói mentalitást és paraszti polgárosodást vizsgáló munkájában.¹¹⁹ Összegzése alapján: Tóth Tibor a kisüzemi termelés jellege szerint a magyarországi megyéket két típusba sorolja, az *egy mezőgazdasági keresőre jutó mezőgazdasági terület* alapján és az *egy mezőgazdasági lakosra számított művelt terület* szerint csoportosít.¹²⁰ Kovách Imre az üzemtípusokat vette alapul. Bár ő a nyolcvanas évek háztáji gazdálkodására alakította ki tipológiáját, ám csoportosítása a mai viszonyokra is alkalmazható. A mezőgazdasági kistermelés következő üzemformáit különíti el: *tradicionális önellátó kisüzem, árutermelő parasztgazdaság és vállalkozásra épülő mezőgazdasági kisüzem*.¹²¹ Fehérváryné Nagy Magdolna szerint a parasztság gazdasági magatartásának változása közgazdasági szempontú vizsgálatok bevonásával pontosabban körvonalazható. Gútai vizsgálata alapján három típust különít el: *a földművelés és az állattenyésztés egyensúlyára épülő, az állattenyésztésre alapozott önellátó parasztgazdaságot és az árutermelő parasztgazdaságot*, amelyre a gabonatermelés túlsúlya jellemző.¹²² Burgerné Gimes Anna, Keszthelyiné Rédei Mária és Salami Pálné szintén a mezőgazdasági kisüzemek és a piac kapcsolatát vették alapul vizsgálatuk során. Ők négy típust különböztetnek meg: *a ház körüli vagy bobbigazdaságot, az önellátó, az időszakosan értékesítő és a rendszeresen értékesítő gazdaságot*.¹²³ Harcsa

¹¹⁹ Kotics József 2001. 113–126.

¹²⁰ Tóth Tibor 1988. 54.

¹²¹ Kovách Imre 1988.

¹²² Fehérváryné Nagy Magdolna 1990. 43–65.

¹²³ Burgerné Gimes Anna-Keszthelyiné Rédei Mária-Salami Pálné 1990. 1–12.

István termékszerkezet és ágazati struktúra alapján megkülönböztet *monokultúrás*, egy-egy ágazat túlsúlyára építő és *vegyes gazdaságokat*.¹²⁴ A piachoz való viszony alapján, a mezőgazdasági kistermelésen belül *piacorientált*, *piacra is termelő* és *önellátó* típusokat különböztet meg Spéder Zsolt.¹²⁵ Mohay Tamás a parasztgazdaságot és a paraszti üzemet önálló egységként kezeli. Véleménye szerint a gazdaság vezetésében a racionális gazdasági számítások érvényesülése a különbségtétel alapja.¹²⁶ Tóth Tibor azon a véleményen van, hogy az üzemszerűség létrejötté a céltudatos, tervszerűen csoportosított tevékenység mellett általában a számviteli tevékenység megjelenésével és fokozatos differenciálódásával járt együtt.¹²⁷ E felfogás értelmében a parasztgazdaságok nem férnek bele az így értelmezett üzem fogalmába. A mezőgazdasági üzemek tipizálásakor *Ibrig Károly* a megművelt földterület nagyságával szemben az élőmunka arányát és termelésen belüli helyzetét használta fel. Szerinte kisüzem az, ahol a tulajdonos család munkája felülmúlja a bér munka arányát, a termelő tőke és a föld jelentősége a munka mögött marad.

A különböző szempontok alapján elemző és tipizáló elméletek láttán felmerülhet a kérdés: Van-e lehetőség egységes tipológia létrehozására, amely képes a rendszerváltást követő gazdasági struktúrák bemutatására és jellemzésére? Létrehozható-e egy általánosan igaz szerkezeti felépítmény a gazdálkodói magatartásformák és üzemszervezet értelmezésére? Véleményem szerint a lokális társadalmakat a rájuk jellemző folyamatosan változó egyedi gazdasági struktúrájukkal jól jellemezhetjük. Ebből következően minden lokális gazdasági típus egyedi variánsa egy nagyobb összefüggésszisztemnek. A lokális sajátosságok kialakulásában éppúgy szerepet játszanak általános makrogazdasági, történelmi események, közgazdasági miliő,¹²⁸ mint a helyi befolyásoló tényezők (termőföld, település nagyság és összetétel, eszközellátottság, termelési tradíciók, mentális tényezők¹²⁹ stb.). A vizsgálódás köre is folyamatosan változik, más-más szempontok kerülnek előtérbe. Napjainkban a mezőgazdasági terület és a lakosság viszonyrendszere,¹³⁰ a mezőgazdasági kisüzemek és a piac kapcsolata,¹³¹ valamint az ágazati struktúra¹³² hangsúlyos.

¹²⁴ Harcsa István 1994b. 24.

¹²⁵ Spéder Zsolt 1997. 11.

¹²⁶ Mohay Tamás 1994.

¹²⁷ Tóth Tibor 1980. 83–86.

¹²⁸ Tóth Tibor 1988.

¹²⁹ Bíró A. Zoltán–Gagy József–Oláh Sándor 1994. 33.

¹³⁰ Tóth Tibor 1988. 54.

Mivel az adatközlők bipoláris kategóriáik kialakítása során a gazdálkodói magatartást és üzemszervezetet a birtokméret figyelembevétele mellett az új viszonyokhoz alkalmazkodni képes és képtelen vállalkozói attitűdökre osztották, célszerűnek látom Kovách Imre erre az elgondolásra „rímelő” gazdálkodói magatartásokat és üzemformákat vizsgáló típusalkotását alapul venni a gazdálkodási stratégiák csoportosításához,¹³³ mivel a felosztása némi változtatással jól alkalmazható a lokális tipológia pontosítására, értelmezésére. Így a „kicsiknek” vagy „reményteleneknek” aposztrofált csoport a „piac által nem érintett gazdálkodói magatartást” képviseli. A „nagyok”, illetve „túlélők” helyi kategóriájának a „piacra szerveződő vállalkozói magatartás” jellemzői feleltethetők meg. Míg a lokális közösség által meg nem nevezett csoport „piacérintett és piac orientált gazdasági magatartást” valósít meg.

A gazdálkodói magatartások ismertetése előtt azonban szólni kell az önálló gazdálkodást elkerülő létstratégiákról is. A kollektív gazdálkodás során specializálódott a munkavégzés, ezért a rendszerváltás idejére a falusi lakosság egy része már nem látta át a termelés egész folyamatát, az önálló gazdálkodáshoz nem rendelkezett kellő ismeretekkel. A lokális társadalom lakosságának csak töredéke volt képes hagyományos termelői stratégiákat működtetni.

„...itt a legnagyobb probléma az, hogy az emberek szakosodtak. Traktoros nem tudja, hogy mennyi vetőmag, búza kellene. Viszont traktorosnak tökéletes. De ezért nem is mer hozzányúlni a saját földjéhez.”¹³⁴

A vidéki lakosság körében jelentős volt azoknak a száma, akik szakértelem hiányában meg sem próbálkoztak magángazdaság kialakításával, a privatizáció során rájuk testált földet inkább értékesítették.

¹³¹ Burgerné Gimes Anna–Kereszthelyiné Rédei Mária–Salami Pálné 1990. 2.; Spéder Zsolt 1997. 11.; Kovách Imre 1988. 91–93.

¹³² Fehérváryné Nagy Magdolna 1990. 43–65.; Harcsa István 1994b. 24.

¹³³ Kovách Imre 1988. 91–93.; Kotics József 2001. 116.

¹³⁴ Egy gazdálkodó közlése, 2000. Komádi

A PIAC ÁLTAL NEM ÉRINTETT GAZDÁLKODÓI MAGATARTÁS

1–2 HEKTÁROS ÖNELLÁTÓ GAZDASÁGOK

A két hektár alatti önellátó kisgazdaságok nagy része ugyanabban a formában gazdálkodik, mint a rendszerváltás és a környék foglalkozási szerkezetének megváltozása előtt.¹³⁵ A mezőgazdasági termelés az önellátást szolgálja, a háztartás részeként működő kisgazdaságokat a lokális társadalom legkülönbélebb rétegei működtetik. Megtalálható ebben a kategóriában az idős nyugdíjas, a munkanélküli éppúgy, mint azok, akik a pénzjövedelmüket ipari munkásként szerzik. A gazdák eltérő motiváltságának és az önellátó gazdaság háztartásellátó szerepének megfelelően különböző a termelés jelentősége is. A kistermelők számottevő része csak ház körüli gazdálkodást folytat, némileg kiegészítve vele a család élelmiszerellátását.¹³⁶ Ezeket a gazdálkodókat a földbirtok méretén túl az sorolja azonos csoportba, hogy hagyományos termelési rend alapján tevékenykednek, a hagyományokban rögzített tapasztalatok határozzák meg a gazdálkodásukat. Tulajdonképpen ők hordozzák a tradicionális paraszti gazdálkodás kontinuitását, a gazdaság szervezőlve a tradicionalitás.¹³⁷

Ezekben a gazdaságokban a termelés helye a ház körüli kert, gazdasági udvar, célja a minél több saját fogyasztásra szánt élelmiszer előállítása. Elsődlegesen konyhakerti zöldséget, saját fogyasztásra tartott baromfit, sertést termelnek, esetleg az állataiknak takarmányt termesztenek. Az önellátó kisüzemek a háztartás részei, azaz a gazdaság teljesen összefolyik a háztartással, sem a költségekkel, sem a befektetett munkával, sem a haszonnal kapcsolatban nem végeznek racionális kalkulációt. Az önellátás, a hiányzó élelmiszerek előállítása, a kiadások csökkentése, a gazdasági stabi-

¹³⁵ Nemes Gusztáv–Heilig Balázs: 1996. 149–181.

¹³⁶ Burgerné Gimes Anna–Keszthelyiné Rédei Mária–Salamín Pálné 1990. 2.

¹³⁷ Kovách Imre–Kuczi Tibor 1982. 46.

litás megteremtése a cél.¹³⁸ Ezért a termékszerkezet vegyes, a specializációra nem törekednek.¹³⁹

A vegyes termékszerkezet a tradicionálisan termelő parasztgazdaságok alkalmazkodási stratégiájának volt a része, ez öröklődött aztán át a háztáji gazdálkodásba. A rendszerváltást követően azonban gazdaságtalanná vált, mert a különböző ágazatok folyamatos modernizálása és bővítése jóval nagyobb költséget jelent, mint egy ágazat fejlesztése.¹⁴⁰ A háztartáshoz kapcsolódó gazdaságot családi munkaerővel működtetik, a gépesítettség alacsony. Csak mezőgazdasági kisgépek vannak, a jelentősebb gépi munkát többnyire egy-egy nagygazdával végeztetik, terményért cserébe. A túlmunkát, a rokonság, szomszédság és barátok segítségével biztosítják. Ennek a csoportnak a termelői magatartását Kovách Imre *piac által nem érintett* típusként határozza meg.¹⁴¹

A rendszerváltást követő változások – különösen az állattartás válsága óta – folyamatos termés-csökkenés jellemzi ezt a gazdaságtípust. Helyzetüket nehezíti, hogy termelési pozícióik romlásával a tulajdonosok számára a termelés költségeinek kiegyenlítése is gondot jelent, ezért a kiadások minimalizálására törekednek, egyre kevesebb összeget fordíthatnak talajerő-visszapótlásra, így gazdasági teljesítményük tovább csökken.

A gazdaságméret és a termelés módja mellett a gazdálkodói motiváltság alapján is több alcsoport határozható meg, amelyek közül két típusra az ideiglenesség jellemző.

Az intenzív gazdálkodással felhagyó, csökkent munkabírásu idős nyugdíjasok gazdaságai, akik már nem kívánják fejleszteni gazdaságukat, lokális szóhasználatnál élve: „elvegetálnak”. Hatásuk a helyi gazdasági struktúrára elhanyagolható, mivel nem vesznek részt a piaci értékesítésben. Bár érzékelik a termelésük veszteségességét, azonban a hétköznapi tevékenységéből származó kikerülhetetlen deficitnek tekintik. Céljuk a háztartásból hiányzó élelmiszerek előállítása.

A halmozottan hátrányos helyzetű aktív keresők között folyamatosan csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya. Ugyanakkor a fluk-

¹³⁸ Kovách Imre 1988. 91–93.

¹³⁹ Nemes Gusztáv–Heilig Balázs: 1996. 149–181.

¹⁴⁰ Harcsa István termelés-szerkezet alapján osztályozó tipológiájában a vegyes gazdaság kifejezést használja e csoport meghatározására, ahol egyetlen termék részesedése sem haladja meg a bruttó termelési érték 50%-át. (Harcsa István 1994a. 24–32.)

¹⁴¹ Kovách Imre 1988. 91–92.

tuáció a városokból a községek felé is felerősödött.¹⁴² Sokan a városi munkaerőpiac szűkülése miatt kényszerültek bele a mezőgazdaságba, mivel alkalmasabb munkalehetőség hiányában kénytelenek voltak visszatérni a paraszti gazdasághoz.

Chris Hann tázlári kutatásai kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy a szocializmus késői éveiben a parasztság (illetve ekkorra már sokkal inkább tsz tagság) jellemzően a fogyasztásba fektetett be. Ez tulajdonképpen egy civilizációs értelemben zajló polgárosodásként tekinthető, mert szakítást jelent a korábbi életformával. A Hann által *kulturális polgárosodásnak* nevezett folyamat a rendszerváltás után lelassult, amikor többen kényszerből kisüzemi termeléssel kezdtek foglalkozni, tázlári szóhasználatból élve „viszszamentek parasztizálni”.¹⁴³

A bihari régióban állattenyésztést és takarmánytermesztést folytató, alig gépesített törpegazdaságokban tevékenykedők egy része korábban ingázó volt, a környék városainak üzeimében, valamint a budapesti és a debreceni iparban történt munkaerő-leépítések következtében kényszerültek vissza a gazdálkodásba.

A Borsos Endre és Csité András által „*kényszerparasztoknak*” nevezett társadalmi réteg gyakran nem rendelkezik mobilizálható vagyonnal, nem ritka, hogy alacsony vagy szakirányú képzettségük tovább szűkíti a lehetőségeik körét. Stabilitásra törekednek, a már elért társadalmi státusukat kívánják visszaállítani, fenntartani. Csak kényszerből, a még alacsonyabb presztízsű munkanélküliség vagy bér munkavégzés elkerülése érdekében fogtak a földműveléshez, tekintélyvesztésnek tekintve azt.¹⁴⁴ Nem akarnak visszazökkenni a gazdálkodásba, átmeneti időszakként élik meg ezt a helyzetet. A két hektárnál kisebb területen, jövedelem-kiegészítő gazdálkodást folytatók is ebbe a csoportba tartoznak. Sok közöttük a munkanélküli. Jellemző rájuk, az önellátásra törekvés és a kiadások visszafogása.

10–20 HEKTÁROS GAZDASÁGOK

A rendszerváltás napjainkra kiteljesedő piaci viszonyainak elsődleges kárvallottjai a 10–20 hektáros magángazdaságok. Ez a területnagyság az általam vizsgált sárréti térségben nem elegendő egy család eltartásához, mert

¹⁴² Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György 1998.

¹⁴³ Hann, Chris 2005. 30.

¹⁴⁴ Borsos Endre–Csité András–Hella Ferenc–Kovács Róbert–Letenyei László 1999. 43.

itt a kis terület-ráfordítást igénylő, de nagy munkaigényű zöldségtermesztés nem jellemző. Viszont a megváltozott gazdasági feltételek között a tradicionálisan gyakorolt állattenyésztés nem gazdaságos. A befektetők számára sem kívánatosak ezek a birtokméretek, mert a sok apró gazdaság nem képes azonos színvonalon termelni, különböző minőségű árut állít elő, ami az európai uniós normáknak nem felel meg.

Ennek ellenére a térségben még mindig sok a korábban állattenyésztésre szakosodott 10–15 hektáros az önálló parasztgazdaság. Többnyire sertést, szarvasmarhát, és juhot tartanak. Birtokméretük elegendő ahhoz, hogy megtermeljék az állatállomány takarmányszükségletét, a fölösleget pedig értékesítik.

A „több lábon állás” biztonságára való igény, a kockázat minimalizálása is jellemzi ezt a hagyományos keretek között termelő csoportot. A háztartás és a gazdaság munkáit, illetve pénzügyeit esetenként szétválasztják, de az üzem és a háztartás gazdasági egység marad. A pénzügyeket racionálisan kalkulálják, egyes terményeknél azonban ez a kalkuláció a hagyományokban és a közvéleményben rögzített és nem tényleges számításokkal igazolt.

A munkaráfordítás a legtöbb esetben kalkulálatlan. A termelés nem specializált, de egy-két termékből egészen nagy mennyiséget is előállíthatnak. A termelés technikája hagyományos elemeket őriz. A tulajdonosra és családjára hárul a fizikai munka jelentős része. Szükség esetén azonban támaszkodhatnak rokon támogatásra, vagy bér munkára.¹⁴⁵

A rendszerváltás óta jelentősen változó jogszabályi háttér ismeretének hiánya is gátolja a valós lehetőségek megragadását. Az egymás közötti információcserével és a tömegtájékoztatásból szerzett hírekkel jó esetben is csak követik az eseményeket.¹⁴⁶

A birtokok rosszul gépesítettek, tulajdonosaiknak nincs fejlesztésre fordítható tőkéjük. Némelyek rendelkeznek traktorral, esetleg egy-két használt munkagépük is van, azonban ekkora földméret nem teszi lehetővé a gazdaság fejlesztését, így a talajművelést bérbe végeztetik gépparkkal rendelkező vállalkozókkal.

A 10–20 hektáros földterülettel rendelkező gazdák szemlélete, gazdálkodási mentalitása a jelenlegi viszonyok között gyakorta nem releváns. A tradicionális paraszti gazdálkodás fontos eleme, hogy törekszik a termékek minél olcsóbb előállítására, a rendelkezésre álló javak minél jobb ki-

¹⁴⁵ Kovách Imre 1988. 91–93.

¹⁴⁶ Szabó Piroska 1998. 214.

használására, ám a jelenlegi közgazdasági miliőben ez a viszonyulás nem célravezető. Ugyanis napjainkban nem a mennyiségi, hanem a minőségi termelés preferált. A lokális adottságokat kihasználva a termelők tradicionálisan a takarmány-előállítás során keletkezett többletet úgy hasznosították, hogy megnövelték a hizlalásra szánt állatállomány létszámát, így a keletkezett terményfelesleget értékesebb állati termékke alakították. Az értékesített sertések pluszjövedelemként jelentek meg a paraszti gazdaságban.

A 90-es években a megváltozott piaci feltételek között a nem tervezett állatszaporulat értékesítése egyre nehezebbé vált. Az előre nem kalkulált termelésnek nincs felvásárlópiaca, és várhatóan még kevésbé lesz a későbbiekben.

A 20 hektár alatti földterülettel rendelkező gazdák termelői magatartása nem irányul olyan mértékben a piaci viszonyokra, hogy ezért gazdasági stratégiájukat megváltoztassák. Ragaszkodnak a bevált termelési technikákhoz és termékfajtákhoz, melyeket tradicionális szakértelmük segítségével képesek előállítani. A romló gazdasági feltételek között azonban általánosan jellemző a termelési kedv csökkenése. Egyre kevesebben foglalkoznak sertéshizlalással, tejtermeléssel és hízómarhatartással.

A gazdálkodói magatartás működéséről a termelési költségvetés áttekintésén keresztül juthatunk közelebb. Mivel ekkora gazdasági méret nem teszi lehetővé mezőgazdasági géppark kiépítését, a termelőknek jelentős összegeket kell bér munkára költeniük. Az adott kor termelési-technikai feltételek között 2003-ban átlagosan 70 mázsa kukorica/hektár termelési eredmény volt elérhető a bihari térségben. Az előállított terményt a következő gépi bér munkára fordított költségek terhelték: a szántás 12-13 ezer Ft, a vetés 4 ezer Ft, az egyéb talajmunkák szintén 4 ezer Ft-ba kerültek. A megtermelt kukoricát 15-20 ezer Ft-ért takarították be. A termény értékesítését is csak szállítók alkalmazásával tudta megoldani a termelő. A kistermelők, ugyanakkor kiszolgáltatott helyzetben voltak a gépi bér munkát végző vállalkozókkal szemben.

A térségben legtöbben azért termeltek kukoricát, hogy a háztáji gazdaságukban tartott állatok takarmány szükségletét biztosítsák. Kizárólag a kukoricatermesre azonban senki sem alapozhatta a gazdálkodását, hiszen a kukorica mellett az állatoknak kapnia kell más kiegészítőket is, például tápot, ami pluszkiadást jelentett.

Ha azt feltételezzük, hogy 4 mázsa kukoricából 100 kg élősúly-növekedést állít elő egy sertés, akkor a 70 mázsa kukoricával kb. 14-15 db

disznót volt képes 120 kg-os átvételi súlyra felhizlalni a gazdálkodó. Aminek 2003-ban az átvételi ára 170 Ft/kg volt.

A termelés legproblematisabb része az értékesítés. Fontos kérdés, hogy a termelő kivel kötött szerződést a sertések átvételére. Ugyanis a felvásárlóval kötött előzetes megállapodás hiányában semmi esélye sem kínálkozott az eladásra. Az előre megkötött szerződés sem jelentett biztonságot. A termelő még akkor is kiszolgáltatott helyzetben volt, ha szerződéssel rendelkezett, egyrészt az átvevő megtehetette, hogy alacsonyabb összegért vette át a sertéseket, illetve ha nem érkezett időben, az állatok túlsúlyossá váltak, és azért nem vették át őket. Mivel a kistermelők nem rendelkeztek érdekképviseléssel, rendkívül kiszolgáltatottak voltak.

A kiadásai is –arányaiban– magasabbak, mint a nagygazdaságoknak. 100 hektárnál kisebb földdel rendelkező gazda nem tud nagy tételben vásárolni, így a legmagasabb kiskereskedelmi áron tudja beszerezni a termeléshez szükséges alapanyagokat, eszközöket és gondoskodnia kell a szállításról is. Ezzel szemben a nagytételben vásárló, több száz hektárral rendelkező gazdának kedvezményesen leszállítja az árut a gyártó.

10–20 hektáros területméreten csak más jövedelemforrások mellett kifizetődő a termelés, a munkalehetőségek beszűkülésével a korábbi viszonyokhoz képest csökkent az első és második gazdaság tartós kettősségére beállítódott gazdaságok szerepe és jelentősége.¹⁴⁷ Megváltozott a háztájiban termelt jövedelem funkciója is. Míg korábban, a megélhetést biztosító munka mellett a státusnövelést és az anyagi javak megszerzését segítette elő, napjainkra a bizonytalan és csekély jövedelmet jelentő hivatalos bevételi források mellett az alapvető megélhetés biztosításáért folytatják a termelést.

A szocialista érában a szövetkezetekben alacsonyabb volt a bérszínvonal, mint a városi ipari vállalatoknál. Ennek megfelelően a nyugdíj is. Az alacsonyabb béreket a háztáji gazdaságból megtermelhető kiegészítő jövedelemmel ellensúlyozták.

A sajátos ipar-mezőgazdaság relációban kialakított nyugdíjrendszer örökségeként az alacsony nyugdíjból élő volt tsz–tagok napjainkig kiegészítő jövedelemforrások keresésére kényszerülnek. Bevált stratégiaként csak a kisüzemi gazdálkodást ismerik, ezért törekednek arra, hogy kisüzemi termelést folytassanak megélhetésük biztosítása érdekében. Annak ellenére, hogy a kisüzemi termelés jelenleg nem gazdaságos és aki belefog, várhatóan veszteséget termel.

¹⁴⁷ Juhász Pál 1976.

Megragadható lehetőségként érték meg rendszerváltás kínálta körülményeket azok a nagykőrösi tanyavilágban élő gazdálkodók is, akikre Kovács Katalin és Váradi Monika Mária kutatásai irányultak. A szövetkezeti átalakulás után ezek a családok földhöz, eszközökhöz, állatállományhoz jutottak, és ezzel lehetővé vált számukra az önálló termékszerkezeten alapuló paraszti gazdálkodási ideált követő családi kisüzemek létrehozása. Földhöz harminc aranykoronás tagi részaránnyként jutottak, így tagonként 5-15 hektáros rossz minőségű homokos területet birtokolhattak. A gazdaságok többségében (a kiválás során vagyongeggyel megszerzett, használt) az alapvető munkagépek is rendelkezésre álltak. Ott, ahol ez hiányzott, szomszédsági rokoni vagy kollegiális kölcsönös segítségnyújtásra alapozhattak.

Ezek a tanyasi kisüzemek a paraszti gazdálkodás hagyományaihoz kötődve, több lábon álló vegyes gazdálkodásra rendezkedtek be. Az önellátásra termelt zöldség- és gyümölcsfélék mellett szárnyas és sertés tartással biztosították saját szükségleteiket. A piaci árúk közül, a napi bevételt az öt-tíz, ritkábban harminc tehén után leadott tej jelentette. Termeltek még leadásra hízósertést és hízómarhát, valamint a regionális piacokra zöldségféléket. Ezek a gazdálkodók a tanyasi életformát tartották a maguk számára kívánatosnak, és utóparaszti ambíciókkal gazdálkodtak. A kilencvenes évek második felének mezőgazdasági regressziója azonban ellehetetlenítette a több lábon álló kisgazdaságokat. Az átvételi lehetőségek bizonytalanná válása és az átvételi árak ingadozása több területen egyszerre sújtották a tőkeszegény kisüzemeket. Ennek következtében az ezredfordulóra a tanyasi gazdaságok termelése összezsugorodott. A piaci értékesítés súlya és a piaci jövedelem fokozatosan csökkent. Míg nem több gazdaság felszámolta tevékenységét.¹⁴⁸

A korábbiakban felvázolt kényszervállalkozás, mint stratégia nem csak az 1-2 hektáros üzemméret sajátja. Molnár Ágnes kiskanizsai vizsgálatának eredményeként két eltérő stratégiájú kényszervállalkozás ír le.¹⁴⁹ Mindkét esetben a városi körülmények között munka nélkül maradt specializált szaktudású (vegyszer-technikusi végzettségű) családfő kényszerből dönt úgy, hogy szülőfalujában kezd vállalkozásba. Mindketten jelentősen támaszkodnak családjuk gazdálkodási tradícióira. Egyikük az állattenyésztés irányába nyitott, míg a másik a családi hagyományokat folytatva a már meglévő háztáji jellegű fóliás zöldség és virág kertészetet fejlesztette fel.

¹⁴⁸ Kovács Katalin–Váradi Monika Mária 2005. 80–85.

¹⁴⁹ Molnár Ágnes 2005. 133–135.

A kertész esetében a mezőgazdasági vállalkozás kényszerjellegét jelzi, hogy munkanélkülivé válását követően először ipari kisvállalkozással próbálkozik, és csak ennek sikertelenségét követően fordul, az egyébként addig csupán mellékjövedelmet biztosító mezőgazdasági termelés felé. (Ez a mellékjövedelem nem a szorosan vett létfenntartás szempontjából volt jelentős, hanem a státuszjelölő fogyasztási javak, mint modern háztartási gépek, autó, nyaraló megszerzését biztosította.)

A stratégiaváltás fontos megnyilvánulása a termelés korszerűsítése, bővítése, amely lehetőséget teremt a befektetések gazdaságosabb hasznosítására. A fóliasátrak modernizált fűtési és öntözőrendszere deklarálja, hogy a befektetett idővel, munkával, energiával történő kalkulálás fontos eleme a termelésnek. Ugyanakkor sebezhetővé teszi a gazdaságot abban az értelemben, hogy a piaci versenyhelyzetben a munkabefektetést nem kalkuláló konkurencia letörheti az árakat.

Később sikertelen kísérletet tettek a kereskedelem irányába történő terjeszkedésre. (Vegyesbolt üzemeltetésével próbálkozta, ami nem váltotta be a hozzá fűzött reményeiket.) Utólag nehezen eldönthető, hogy a mezőgazdasági vállalkozásból való kitörési kísérletről beszélhetünk-e, vagy ebben a működési stratégiájában keveredik a modern technológiai ismeret, a vállalkozói üzem szervezet és a több lábon állás paraszti logikája és igénye. Mindenesetre a Molnár Ágnes által feltárt esetben csupán az előre menekülés lehetősége maradt mind gazdaságszervező alapelvként. A kisüzem egyre inkább a specializálódás irányába halad. A termelés struktúráján belül még jelen van a zöldségtermesztés, (nyaranta jövedelmüket kukorica, paprika és paradicsom eladással toldják meg) de egyre inkább a virágkertészet válik a fő profitforrássá.

Az állattenyésztéssel foglalkozó másik vállalkozó nem volt járatos a paraszti gazdálkodásban, bár szülei nagygazdák voltak. A munkanélküliség kényszere mellett a rendelkezésre álló eszközkészlet és az édesanyjának szaktudása sarkalta a vállalkozó a tejtermelő gazdaság létrehozására. A gazdaság gerincét 6 magyartarka tehén és 25–30 birka adta. Mellette méheket tartottak, szőlőt műveltek és 15 hektáron megtermelték a szarvasmarha állomány számára szükséges takarmányt. Alacsony gépesítettségük miatt azonban kénytelenek voltak bérművelést alkalmazni, ami felemésztette a megtermelt haszon jelentős részét. A gazdasági méret növelésével nem tudják fokozni a jövedelmezőséget, mert csak a család két felnőtt tagjának munkaerejével számolhatnak, ami csak a jelenlegi állatlétszám ellátására elegendő. Mivel nincs lehetőségük fejlesztésre fokozatosan kiszorul-

nak a piacról. Nincs lehetőségük 100 liter tejet termelni, amiért egy tejüzemnek már érdemes volna kiszállni, és nem tudják megoldani a tej hűtését sem, ami pedig a tejátvitel alapvető feltétele lenne. Így háztól, vagy piacon történő tejértékesítésből próbálják fenntartani magukat, de helyzetük kilátástalan.

Tekintettel arra, hogy a makrorendszerekhez való csatlakozás jelentősen befolyásolja, sőt meghatározza a gazdasági folyamatokat, az alkalmazkodási stratégiák várható irányát,¹⁵⁰ nem hagyhatjuk figyelmen kívül a meghatározó külső eseményeket sem.

A minőségbiztosítási rendszerek¹⁵¹ bevezetése a tradicionális gazdálkodási stratégiákat fokozatosan kizárja az árutermelésből és visszaszorítja a szorosan vett családi közegbe, a háztartásba vagy egy olyan szűk településen belüli fogyasztói körre, amely nem biztosít tartós megélhetést. Ezek a minőségbiztosítási rendszerek sokkal drágábbak, mint a saját belátás szerinti termelés, ezért bevezetése során a kistermelők kiszorulása a piacról azért megy végbe, mert nem lesznek képesek megfizetni a fejlesztéssel járó költségeket.

Egyre inkább tapasztalható, hogy a tradicionális keretek nem teszik lehetővé a gazdaságos termelést. Az átalakításhoz szükséges lehetőségekkel nem rendelkeznek és a változtatáshoz nélkülözhetetlen tőkét ekkora birtokméreten nem tudják megtermelni, ugyanakkor kölcsönt sem bírnak felvenni, mert nincs rá fedezetük.

A legtöbb 10–20 hektáros gazdaság már jelenleg is veszteséget termel, érzékelhetően ezek a gazdaságok kiszorulnak a piaci termelésből. A korábbi gazdálkodói mentalitás és gazdasági struktúra fenntartására tett kísérletként jellemezhetjük ennek a csoportnak a gazdálkodási stratégiáját.

¹⁵⁰ Lammel Annamária 1984.

¹⁵¹ A mezőgazdasági termelés szabványos keretek közé szorításának módja. Leginkább nagyüzemi szintű termelés esetén megtérülő tartási és takarmányozási előírás.

PIACÉRINTETT ÉS PIACORIENTÁLT GAZDASÁGI MAGATARTÁS

20–100 HEKTÁR KÖZÖTTI GAZDASÁGOK

Az adatközlők által nem nevesített csoportba a 20–100 hektár közötti földterületen termelő mezőgazdasági kisüzemek tartoznak. Ez a gazdasági méret jelentősebb szaktudást, kiterjedtebb földterületet, nagy értékű mezőgazdasági eszközöket és jelentős forgótőkét igényel.

A kategória alsó határán álló gazdaságok hagyományosan középparaszti mintára szerveződtek.

Ennél a gazdasági méretnél sem válik el élesen a háztartás és a gazdaság, a háztáji kereteken nem lép túl az üzemméret. Itt a gazdálkodás, ha nem is az egyetlen, de igen jelentős bevételi forrás. Sok esetben nem a jövedelmezőség a fő cél, hanem a biztonságos termelés. A kockázatkerülés azonban korlátozza az elérhető haszon mértékét is.¹⁵² A 30 hektárnál nagyobb gazdaságokban már a főfoglalkozásként végzett gazdálkodási tevékenység jellemző, ám ennek a gazdálkodási viselkedésnek többnyire a korábbi kistermelői magatartás az alapja. Ezért ezekben a gazdaságokban egyaránt szerepet játszik a vállalkozói magatartás és a tradicionális viselkedés. Piacra termelnek, de a hagyományos keretek között. A piaci lehetőségek szerint döntenek, hogy mit és hogyan termeljenek, ugyanakkor a piactól független gazdasági hajlandóságuk is befolyásolja a gazdasági magatartásukat. Ezek a gazdaságok a cél elérése érdekében a hagyományokban kódolt termelési szemléletet termelik újra, így a kistermelői munka paraszti munkává válik.¹⁵³ Az önfogyasztásra kerülő termékek költségeinek elszámolása nagyon kevés esetben történik racionális kalkuláció szerint. Az önellátásra termelés nagy élőmunka-ráfordítása gátolja a specializációt és a vállalkozás jellegű elsődlegesen piacra orientált termelést. Sajátosságuk az útkereső magatartás, azonban ha lehetőségük van rá, a hagyományos termelői stratégiákat választják. Ragaszkodnak egyik vagy másik termékfajta

¹⁵² Nemes Gusztáv–Heilig Balázs 1996. 149–181.

¹⁵³ Szabó László 1981. 42.

előállításához, amire tradicionális szakértelmük predesztinálja őket, és csak ezek kudarca esetén változtatnak.¹⁵⁴

A rendkívül színes termelési palettájú (gyógynövénytermesztés, tejtermelés, zöldségtermesztés, libahizlalás és -tömés stb.) csoport tagjainak jövőbeni lehetőségeit a termelési irányuk fogja meghatározni. Ezek a termelők a piaci lehetőségek szerint döntenek, de mentalitásuk is befolyásolja gazdasági magatartásukat. Nem ismerik és ellenőrzik a termelési folyamat egészét, de a jövedelmezőségtől függően termelnek. Ha a piaci viszonyok megkívánják, hajlandók a fajta- illetve termékváltásra, nem kivárással védekeznek, hanem megpróbálnak alkalmazkodni.¹⁵⁵

„Mi olajtökmaggal foglalkozunk jelenleg, azt eddig még úgy-abogy el tudtuk adni, de volt olyan, hogy a vetésforgó meglegyen, gabonát is termeltünk. De nem kellett a búza, mert ugye országos gond van. Meg hízótartással foglalkoztunk, de ott is olyan elképesztő dolgok történtek...”¹⁵⁶

Az Európai Unió csatlakozás idején az állattenyésztéssel foglalkozók, különösen a sertéstartók és a tejtermelők kénytelenek voltak a külső megszorítások hatására termékszerkezetet és ágazati struktúrát váltani, vagy abbahagyni a termelést. (Ez a tejtermelés esetében komoly veszteség, mert a fejőberendezések jelentős összeget képviseltek, ám nehéz volt értékesíteni.)

A termékszerkezet fenntartására a vegyes gazdaságok esetében a különböző ágazatok folyamatos modernizálása és bővítése miatt jóval nagyobb költséget jelent, mint az egy ágazatra koncentrált gazdaságoknál.¹⁵⁷

Ebben az üzemszervezeti típusban a tulajdonos és családja igyekszik elvégezni a fizikai munka jelentős részét. Szükség esetén azonban támaszkodhatnak rokoni segítségnyújtásra vagy bér munkásokat alkalmaznak.

Az 50-60 hektáros, de csak idénymunkásokat foglalkoztató családi gazdaságok között sok a több lábon álló vegyes gazdaság, ami átsegíti a gazdálkodókat az esetleges veszteségeken, de gátja a specializációt feltételező előrelépésnek is. Ez a gazdaság méret jellemző a termelősövetkezet középvezetői közül kikerült magas szintű mezőgazdasági szakismeretekkel rendelkező vállalkozókra. Az ezredforduló után a bihari régióban növénytermesztéssel foglalkozó vállalko-

¹⁵⁴ Kovách Imre 1988. 91–93.

¹⁵⁵ Kovách Imre 1988. 91–93.

¹⁵⁶ Egy mezőgazdasági gazdálkodó közlése, 1997. Újiráz

¹⁵⁷ Harcsa István, 1994b. 32.

zók számára kedvezőek voltak a gazdálkodáshoz szükséges feltételek, így kihasználva a térség gabonatermelési tradícióit növelni tudták a gazdaságuk méretét. Ezek a kisüzemek többféle növénykultúra egyidejű termelésével igyekeznek a gazdálkodás biztonságát megteremteni. (Ha nem kedvez az időjárás a búzá-
nak, még jó haszon lehet a napraforgón, vagy az ipari növényeken.) A térségben ipari növényekkel, tökmaggal, napraforgóval foglalkozók nyeresé-
gesek leginkább, míg a gyógynövényekkel próbálkozók, függetlenül a gazdasá-
guk méretétől, a csőd szélén állnak annak ellenére, hogy néhány éve komoly fel-
futást jósoltak ennek a termelési iránynak. Ugyanakkor az állattenyésztőknek a
sertés- és a tej-értékesítés mesterséges visszaszorítása következtében jelentős
vesztéseik vannak.

Ez a birtokméret már lehetővé teszi a nagyüzemi munkagépek alkal-
mazását. Többnyire olcsó, korábban a szövetkezeti szférában használt és
nem egyszer teljesen amortizálódott gépekkel dolgoznak a gazdák. Ezen a
szinten a gépesítés azért is kifizetődő, mert lehetőséget biztosít a bérmun-
kavégzésre a szabad kapacitás, így plusz-jövedelemre tehet szert a tulajdo-
nos.

*„Először ha egy MTZ-t megvesz az ember, az egy olyan 70 hektárra ele-
gendő. Ha szerencséje van, és folyamatosan dolgozik, akkor olyan 100 ha te-
rületet meg tud vele művelni. Tehát folyamatosan bér munkát kell vállal-
nia.”¹⁵⁸*

A kategória felső határán a termelés magas fokú mezőgazdasági szak-
ismeretet követel, ezen túl pénzügyi, kereskedelmi, menedzseri jártasságot
is.¹⁵⁹ Ezen a szinten a mezőgazdaság minden esetben főfoglalkozás, a ház-
tartás számára az elsődleges bevételi forrást jelent. A termékek túlnyomó
többségét eladási céllal állítják elő, önellátásra egyáltalán nem termelnek.
A fizikai munka zömét még itt is a tulajdonos és a családja végzi, de már
rendszeresen igénybe vesz bér munkát is. A gazdaság pénzügyeit könyvelik,
rendszeresen megtervezik a várható kiadásokat és bevételeket, így itt a kal-
kuláció és gazdálkodásuk racionálisnak mondható, gyakran jövedelmező.
Hiányzik azonban belőlük a kizárólag profitszerzésre orientált gazdasági
magatartás, nem individualizálódtak, társadalmi értelemben nem váltak
vállalkozóvá.¹⁶⁰ Harcsa István termelésszerkezet alapján végzett típusalko-

¹⁵⁸ Egy mezőgazdasági vállalkozó közlése, 2002. Komádi

¹⁵⁹ Kovách Imre 1988. 91–93.

¹⁶⁰ Nemes Gusztáv–Heilig Balázs 1996. 149–181.

tása szerint ezen a szinten az állattenyésztő és takarmánytermelő gazdaságokban egy-egy ágazat túlsúlya a jellemző. Ennél a szintnél azonban már nem ritka a monokultúrák termelése sem.¹⁶¹

PIACRA SZERVEZŐDŐ GAZDASÁGI MAGATARTÁS

A 100 hektárnál nagyobb földterületen gazdálkodóknak már jó esélyük van vállalkozásuk hosszú távú működtetésére, mert a birtok mérete lehetővé teszi a gépesítést, a minőségbiztosítási rendszerek kiépítését, mindezekhez tőkével is rendelkezhet, mert egy ekkora földterület már képes fedezetet nyújtani a kölcsönfelvételhez.¹⁶² Ugyanakkor a rendszerváltás során nyertesekké azok válhattak, akik a rendszerváltás előtt elegendő mennyiségű gazdasági és szimbolikus tőkét halmoztak fel, vagy örökölték, és azt a piacgazdaságba fektették.¹⁶³

Ezek a vállalkozók kezdeményezőként lépnek fel a javak és erőforrások hasznosítása során, hogy profitra tegyenek szert. Tevékenységük számos interperszonális kapcsolat megteremtésével és koordinálásával jár ezért a vállalkozók strukturálisan és funkcionálisan egyaránt számos szerveződési formát generálnak a társadalomban.¹⁶⁴

Ezekben a gazdaságokban a mezőgazdaság minden esetben főfoglalkozás, elsődleges bevételi forrás. A piacra szerveződő gazdasági magatartás jellemző rájuk, céljuk a profitszerzés. A termelést kalkuláció előzi meg, a pénzhasználat minden elemében vállalkozói. A kalkuláció a saját munkavégzésre is kiterjed. A gazdaság pénzügyeit könyvelik, a kalkuláció racionális, rendszeresen megtervezik a várható kiadásokat és bevételeket. A termékek túlnyomó többségét eladási céllal állítják elő, önellátásra egyáltalán nem termelnek. A fizikai munka zömét még itt is a tulajdonos és a családja végzi, de már rendszeresen igénybe vesz bér munkát is. A termelés és az értékesítés egész folyamatát ismerik, s amennyire lehet a legtöbb mozzanatot ellenőrzik és irányítják.¹⁶⁵ Sokan közülük a hatalmi tőkéjüket konvertálták pénzzé. Értékrendszerükre a magát minden körülmények kö-

¹⁶¹ Harcsa István 1994b. 24.

¹⁶² Harcsa István 1993.

¹⁶³ Tóth István György 1998.

¹⁶⁴ Barth, Frederik, 1963. 6.

¹⁶⁵ Kovách Imre 1988. 91–93.

zött feltaláló, az anyagi gyarapodást saját erőből megvalósító self-made man ideáltípusának követése a jellemző.¹⁶⁶ A vállalkozókkal felvett interjúk elbeszéléseiből kirajzolódik, hogy önreprezentációjuk során milyen morális és anyagi értékekre helyezik a hangsúlyt, valamint, hogy a sikeres gazdálkodói magatartás főbb összetevőit miben látják. A saját vállalkozásuk történetét elmondva a szorgalomra, az általánosanál intenzívebb és több munkavégzésre, valamint a külső kényszerítő körülményekre fektették leginkább a hangsúlyt. Ez az önigazolás védekezés is egyben az újszerű piacra szervezett gazdálkodási stratégiáik miatt elutasító, gyakran kiközösítő lokális társadalommal szemben.

A kényszervállalkozások létrejöttének idején, a 90-es évek első felében több vállalkozó szinte a „semmiből”, saját tartalékainak a mozgósításából kezdett gazdálkodni. (Amikor ezek a gazdaságok létrejöttek, a lakosság jelentős része éppen felélte a tartalékait.) A legtöbb háztartásban nem állt rendelkezésre olyan alaptőke, amiből a vállalkozás kezdeti időszakát finanszírozni tudták volna. Még hitelekre sem számíthattak, mert az állam által nyújtott agrárvállalkozói támogatáshoz is anyagi háttérrel, önerővel kellett rendelkezni.

A hajdani kényszervállalkozók szerint helyzetük sajátos, mert a rendszerváltást követően könnyebb volt vállalkozásba kezdeni, újabb vállalkozók a mai gazdasági viszonyok között csak nehezen tudják követni őket, mert napjainkban jelentősebb indulótőkére van szükség egy hasznot termelő és növekedésre képes vállalkozás elindításához. Ha a gazdálkodó hosszú távon fenn akarja tartani a gazdaságát, akkor folyamatosan fejlesztenie kell, így évente legalább egy-két millió forintot fejlesztésre kell fordítania. (Természetesen ez függ a gépparkja állapotától, az amortizáció mértékétől is.) Adózni kell, félretenni a következő évi forgóeszközökre.

Az egyén társadalmi-gazdasági hierarchiában elfoglalt helyét az határozza meg, hogy az egyes tőkefajtákból (örökölt, hatalmi, kapcsolati, emberi és tekintély-tőke) milyen arányban részesült.¹⁶⁷

Megállapítható, hogy azok, akik nagyrészt „örökölt anyagi tőkével”¹⁶⁸ azaz jelentős kárpótlási földvagyonnal és „emberi tőkével”¹⁶⁹ rendelkeznek az alkalmazkodásra, a helyzetek kihasználására, kivédésére rendezkedtek

¹⁶⁶ Csíste András 1999.

¹⁶⁷ Csíste András 1999.

¹⁶⁸ A szocialista éra előtti földbirtokot jelöli, amit a kárpótlás során visszakaptak a tulajdonosok. (Borsos Endre–György István 1999. 76–78.)

¹⁶⁹ A gazdálkodás technikájára vonatkozó tudás, valamint a makrofolyamatok értékelésének képessége. Lásd: Borsos Endre–György István 1999. 76–78.

be, míg azok, akik intenzíven kockáztatnak, főként „hatalmi tőkével”¹⁷⁰ bírnak, tehát olyan pozícióval rendelkeznek, amellyel anyagi előnyökhöz juthatnak.

Tatjana Thelen berlini szociálintropológus 1999 és 2000 között végzett kutatásának tapasztalatai alapján a szociális folyamatosság fontosságát hangsúlyozza.¹⁷¹

Ellentétben Szelényi Iván feltételezésével (miszerint a szocializmus előtti gazdag paraszti elit Magyarországon bizonyos kulturális tőkén osztozott, amelyik döntő volt a társadalmi reprodukciójukban a szocializmus idején¹⁷²) Telen szerint a társadalmi tőke¹⁷³ lényegesen jelentősebb szerepet töltött be, mint a kulturális tőke¹⁷⁴. Mesterszálláson végzett vizsgálatainak eredményeként megállapítja, hogy a falu szintjén a szocialista és a poszt-szocialista időszakban egyaránt, az adott közösség jogi gyakorlata és a társadalmi tőke határozza meg a társadalmi reprodukciót. A kulturális tőke szerepét csak másodlagosnak tekinti. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a szocializmus éveiben ellehetetlenített gazdag parasztság leszármazottjai, már az elsajátított kulturális tőke birtokában tértek vissza a faluba és szak tudásuk révén jelentős társadalmi tőkét hordozó pozíciókat töltöttek be, így biztosítva a szociális folyamatosságot.

Tulajdonképpen az történt, hogy a paraszti elit réteg gazdasági tőkéje a szocialista átalakulás során átranzszformálódott társadalmi tőkévé, ez biztosította 1989 után a gazdasági tőke ismételt megszerzését. Így a folyamatos társadalmi reprodukció következtében napjaink gazdasági elitje magában hordozza a korábbi gazdasági elitet is.

A vállalkozók közötti hierarchiában fontos értékmérő a gazdaság modernizálására irányuló törekvés. A megszerzett profitot visszaforgatják, beruházzák a gazdaságba, hogy életképes maradjon. Mindinkább előtérbe kerülnek a szakszerűség és a vállalkozói magatartás szempontjai, amelyek presztízst biztosítanak a gazdálkodónak.¹⁷⁵

A nagyüzemi ambíciókat tápláló vállalkozók vagy maguk is rendelkeznek mezőgazdasági végzettséggel, vagy gyermekeiket tanítatják, hogy a

¹⁷⁰ A legkoncentráltabb tőkefajta, csak a gazdasági és a politikai elit birtokolja. Olyan pozíció, mely alkalmas anyagi előnyök megszerzésére (gyakorlatilag korrupciós képességről van szó). Lásd: Borsos Endre–György István 1999. 76–78.

¹⁷¹ Thelen, Tatjana 2001. 315–342.

¹⁷² Szelényi Iván 1989. 58.

¹⁷³ Az egyének azon kapcsolati hálója, amely a társadalmi intézményekben, döntéshozatalban betöltött szerepen keresztül realizálódik.

¹⁷⁴ Tapasztalati, szocializációs és oktatás útján szerzett gazdálkodási tudás.

¹⁷⁵ Kotics József 2001. 145.

gazdaságot öröklő következő tulajdonosi nemzedék már előnyösebb pozícióból induljon.

A gazdálkodói mentalitás terén lezajló átalakulás során a vállalkozói magatartás kifejlődése a polgárosodás első dimenziója. A vidéki társadalmakban a piaci viszonyokkal számoló, racionálisan döntő kistermelő, a hagyományos parasztgazdából farmerré váló földműves testesíti meg ezt. A falusi közösségekből kiszakadó és életpályáját individuummként tervező vállalkozó magát az individualizációt és az ehhez kapcsolódó mentalitásbeli változásokat testesíti meg.¹⁷⁶ A rendszerváltozást követő átalakulás első időszakában, a korábbi kollektívizmus ellenpontjaként, hangsúlyosan jelent meg az agrárgazdaság szereplői körében az individualizmus és az együttműködés iránti igény háttérbeszorulása. A kilencvenes évek második felére viszont a piaci viszonyok nehezedése, felértékelte a mezőgazdasággal foglalkozók közötti kooperáció jelentőségét.¹⁷⁷

A magángazdálkodás megkívánja a kínálgató lehetőségek folyamatos keresését, s megtalálásuk esetén azok azonnali megragadását, maximálisan mozgósítva a rendelkezésre álló energiákat, élettapasztalatot, kapcsolatrendszert. Megkövetel bizonyos túlbiztosítást. Kényszeríti az egyént a tartalékok koncentrálására. Más morális alapot feltételez, mint a szövetkezeti alkalmazottaké.¹⁷⁸

A mai gazdaságok esetében fontos jellemző, hogy az adott üzem alapvetően egy vagy több termékből ért el bizonyos termelési értékeket. Harcsa István elemzésében arra utal, hogy a nagyobb gazdaságot fenntartók körében a monokultúrás gazdálkodás túlsúlya a jellemző.¹⁷⁹ A kockázatvállalás szempontjából a monokultúrás gazdaságok tekinthetők a leginkább vállalkozói típusnak. Az ebbe a csoportba tartozó gazdálkodók többnyire a tőkemegtérülés rövid ciklusaiban gondolkodnak, ami azonban nem nélkülözi a hosszú távú stratégiában való gondolkodást sem.¹⁸⁰

100–300 HEKTÁR FELETTI FÖLDTERÜLETTEL RENDELKEZŐ NAGYÜZEM

¹⁷⁶ Benda Gyula 1991. 172.

¹⁷⁷ Rácz Kata 2005. 89.

¹⁷⁸ Bíró A. Zoltán–Gagyí József–Oláh Sándor 1994. I./29.

¹⁷⁹ Harcsa István 1994b. 24.

¹⁸⁰ Harcsa István 1994b. 32.

A nagy területi igényű monokultúras gabonatermesztés a legjelentősebb növénytermesztési ágazat a bihari térségben, ezért itt a 100 hektáros birtokméret az önmagát már eltartani képes nagyüzemi kategória alsó határa. A területméret előnye, hogy a 100 ha fölötti gazdaságok, már többféle hitelt vehetnek fel. Ezek a gazdaságok többnyire teljesen önálló gépesítéssel rendelkeznek, de legalább a talajművelő és vető gépeik megvannak. Akinek kombájnya van, az jövedelem-kiegészítés céljából bér munkát is tud vállalni. A búza és kukorica mellett a piachoz alkalmazkodva 2003-ban jól eladható ipari növény, napraforgót is jelentős mennyiségben termelnek. Ezek a növények 90 és 150 ezer forint közötti árbevételt produkálnak hektáronként, így hozzávetőlegesen 10-12 millió forint árbevételt eredményeznek.

200 hektár az a földméret, amelyet, ha teljesen gépesítve van, egy többgenerációs család idegen munkaerő bevonása nélkül még meg tud művelni. Alkalmas ez a földméret családi gazdaság kialakítására is.

300–500 HEKTÁR FÖLDTERÜLETTEL RENDELKEZŐ NAGYÜZEM

Az újkori magyar agrártörténetben a 300 hektár a „bűvös” területméret, mert 300 hektár lehet a felső határa az államilag kiemelten támogatott versenyképes családi gazdaságoknak¹⁸¹ és ez az agrártámogatás felső határa is egyben. Így kimondatlanul, de ezt a földméretet tekintette az ezredfordulón a „nagygazdaság” alsó határának a kormányzat.

Ekkora területre már minden gépet meg lehet venni, teljes gépsort be lehet állítani, „*rá lehet gépesíteni*”. Ezen a földméreten már egy-két alkalmazottat foglalkoztathat a termelő, ha nem családi gazdálkodással művelik a területet, és a gyerekek vagy a szülők nem vesznek részt a termelésben. (Magyarhomorogon van olyan családi gazdaság, amely alkalmazottak nélkül lát el ekkora területet, mert a gazda édesapja is részt vesz a munkában, és lassan a fia is belenő a gazdálkodásba.) 300 hektárral már egészen biztosan el lehet egy családot tartani. Ha valaki monokultúras, csak gabonatermesztésre, specializálódó gazdaságot alakít ki ezen a tájon, legalább 300 hektár kell ahhoz, hogy „polgári” szinten megéljen.

¹⁸¹ A családi összefogáson alapuló gazdaságok létrehozására és fejlesztésére törvénycsomag kialakításával nyújtott jogszabályi lehetőséget a kormányzat. Fogalmi meghatározását a termőföldről szóló módosított 1994. évi LV. törvény 3. § h pontja rögzíti.

Az 500 hektár fölötti területen gazdálkodók, teljes infrastruktúrával, tárolóval, kombájnnal rendelkeznek. Nem szorulnak rá, hogy bér munkát végezzenek, mert a gépparkjuk teljes kapacitását hasznosítani tudják a saját területük művelése során. Együttműködési szerződéssel, vagy megállapodással kapcsolódnak hozzájuk kisebb vállalkozások. Négy-öt alkalmazottat folyamatosan foglalkoztatnak, de ezt többnyire feketén teszik, mert hivatalosan jelentős jövedelemráfordítást igényelne. A társadalombiztosítási hozzájáruláson túl a vállalkozónak más szociális juttatásokról, öt alkalmazott felett üzemorvosi ellátásról is gondoskodnia kell. A bér munkások alkalmazásának költsége a járulékokkal együtt annyira tetemes, hogy ha a szabályokat betartanák, a vállalkozások jelentős része nem lenne versenyképes.

A piaci viszonyokhoz alkalmazkodó gazdálkodók (nagygazdák) a piacon elsősorban mint eladók jelennek meg, a vevő pozíciójában is a falun kívüli kapcsolathálójuk révén a legelőnyösebb értékesítési és beszerzési csatornákat aknázzák ki. Nagyon figyelnek a felvevőpiacra. Előre gondolkodnak, kamatoztatják kapcsolati tőkéjüket termékszerkezetük kialakításakor.¹⁸²

¹⁸² Csíste András 1999.

A TSZ-EK GAZDASÁGI STRATÉGIÁI A RENDSZERVÁLTOZÁST KÖVETŐEN

A szövetkezetek felbomlását, vagy esetleges megmaradását lehetetlen úgy értelmezni, hogy kiragadjuk történetének folyamatából, ezért legalább érintőlegesen fel kell tárni az egyes szövetkezeti túlélési stratégiák szocialista időszakban gyökerező jellemzőit.

Annak ellenére, hogy 1989 után a kollektív gazdálkodás feltételei jelentősen romlottak a termelőszövetkezetek némelyike átalakulva egy ideig még működőképes volt. A szövetkezeti törvény értelmében a tsz-ek földjeit szétosztották a tagság között. Mivel a szövetkezetek tulajdonában nem lehetett földterület, kénytelenek voltak bérelni. A tagok közül sokan a rendszerváltás után sem vették ki földjüket, a szövetkezettel műveltették és értékesítették a megtermelt gabonát. A szövetkezeti vagyon magánosítása során az ingó és ingatlan vagyon nevesítésére különböző szempontok alapján kialakított üzletszabályok alapján került sor. A szempontok között szerepelt a *bevitt vagyon*, a *szövetkezetenél eltöltött idő*, a *végzettség*, a *beosztás*.

A szövetkezetek valós tulajdonlási viszonyainak felmérése 1992-ben fejeződött be. 1993 végén megszűnt a nevesített vagyon kivételének a lehetősége. Eddig a szövetkezeti vagyon csupán 6,7%-át privatizálták. Az alacsony magánosítási arány jelzi, hogy a tagság bízott a szövetkezeti termelési forma folytathatóságának lehetőségében.¹⁸³

¹⁸³ Harcsa István–Kovács Imre–Szelényi Iván 1994. 34.

*„A szövetkezet fennmaradásában döntő szerepet játszott, hogy a kisé-
ber látta, hogy három hold földből nem tud megélni.”¹⁸⁴*

A szövetkezeti szintű termelést segítette, hogy az új földtulajdonosok körében sokak számára kedvezőbb stratégiának bizonyult a bérbeadás. Így a termelőszövetkezetek továbbra is a nagyüzemi termelés logikáját követhették, miközben a használatukban lévő földterületet bérleményként kezelték. A tulajdonosoknak terményben vagy osztalék formájában, készpénzben bérleti díjat fizettek. A földtulajdonosok elfogadva ezt az állapotot kötvénytulajdonosok módjára viselkedtek: az érdekük azt kívánta meg, hogy minél nagyobb bérleti díjat sajtoljanak ki a tsz-ből. (még akkor is, ha ezzel a szövetkezet létét veszélyeztetik.¹⁸⁵) Lényegében ezt az interakciót nevezi egy romániai vizsgálat kapcsán „kötvénystratégiának” Borsos Endre és György István.¹⁸⁶ A tulajdonosok különböző megfontolásból adják bérbe földjeiket (erről a földbérbeadás kapcsán már esett szó).

„Az a tendencia, hogy akinek földje van, különösen 10 hold fölött, nem akarja eladni, ezért bérbe adja 5-10 évre, mert látja, hogy föl fog emelkedni az ára. Így tőke van a család kezében, amit örökölhetnek a gyerekek.”¹⁸⁷

A termelőszövetkezetek kilencvenes évek második felében kialakult formája nyilvánvalóan ideiglenes állapot volt, mert azzal az állami döntéssel, hogy nem birtokolhatnak földet, hosszútávon életképtelenné váltak. Volt olyan szövetkezet, amely csak azért maradt fenn egy ideig még, mert a településen más foglalkoztatási alternatíva nem állt rendelkezésre és megszűnése esetén nem lett volna, ami átvegye a szerepét, ezért életbentartása a bérbeadók érdekében állt.

„Nincsenek gazdák, akik létrehozhatnának valóságos szövetkezeteket azáltal, hogyha a meglévőket felszámoljuk, több év pangó idő keletkezik, amikor csak munkanélküliség van.”¹⁸⁸

¹⁸⁴ Egy agrárszakember közlése, 1999. Magyarhomorog

¹⁸⁵ Ez következett be Csökmön 1999-ben, amikor a szövetkezet vezetése hiába kérte a tagokat, hogy a bekövetkezett elemi károk miatt csökkentsék a haszonbérleti díjat.

¹⁸⁶ Borsos Endre–György István 1999. 62–63.

¹⁸⁷ Egy agrárszakember közlése, 1999. Újiráz

¹⁸⁸ Egy mezőgazdasági vállalkozó közlése, 2001. Újiráz

A kilencvenes években a magángazdaságok sem szerepükre, sem szervezettségükre nézve még nem lettek volna képesek átvenni a tsz-ek szerepét. Néhány településen a tsz felszámolásával a mezőgazdasági termelés folyamatossága szakadt volna meg.

Újirázon például a bizonytalan helyzetben a lehetséges legjobb létstratégiának a kivárárs látszott, vagyis addig tolni el a döntési szituáció végpontját, amíg a manőverezés módot ad a változás irányának és hatásának felmérésére.

„... Jött ez a rendszerváltásnak nevezett valami és akkor nagyon óvatosan voltunk, hogy bele ne tenyereljünk valamibe, maradjon a tsz majd alakul.”¹⁸⁹

A 2003-as vizsgálatok azt tükrözik, hogy a tradicionális, kivárárs magatartás mára az alkalmazkodás kudarcává vált, bár Újirázon így sikerült a döntéshelyzetet hosszútávon elodázní, ám közben tönkrement a tsz. Csökmőn az adott piaci viszonyokhoz való gyors és határozott alkalmazkodás, a hagyományos üzemágak felszámolása (juhtartás, háztáji) segítette a talpon maradást, Komádiban pedig a megváltoztatott tulajdonforma (tsz-ből Kft.-vé alakultak) következtében átalakult gazdasági mozgáster biztosította a fennmaradást.

1993-ban jelentősen visszaesett a termelés és mivel megszüntették a szövetkezetek korábbi kötelezettségét tagjaik alkalmazására, fél év alatt közel 300.000 fő hagyta el a szövetkezeteket.¹⁹⁰ A szocialista éra tsz-politikájával ellentétben, a rendszerváltást követően egyre kevésbé játszottak szerepet szociális szempontok a humánerőforrások foglalkoztatása során. A rendszerváltást követően jelentősen csökkent a tsz-ekben dolgozók létszáma. (Például Csökmőn 300-ról 34 tagra, Újirázon a csőd előtt 120 főről 59 főre csökkent.) A leépítés különösen a szakképzetlen, ezen belül is a női munkaerőt érintette. A létszám jelentős csökkenése jelzi, hogy a kilencvenes évek közepére a még talpon lévő szövetkezetek stratégiát váltottak és fennmaradásuk érdekében kivetették a nyakukból a szocialista érában rájuk testált szociális funkciókat. Ennek következtében az állandóan alacsonyan tartott alkalmazotti létszám és a lehetőségeket maximálisan kihasználó gépesítés jellemzi ezeket a kollektív gazdaságokat.

¹⁸⁹ Egy mezőgazdasági vállalkozó közlése, 1997. Komádi

¹⁹⁰ Harcsa István–Kovács Imre–Szelényi Iván 1994. 34.

A munkavállalói létszám leépítése az érintettek körében ugyan rendkívül népszerűtlen lépésnek bizonyult, ám ennek ellenére a tsz-ek és a háztáji köré a visszaemlékezésekben a nyugodt és kiegyensúlyozott élet mítosza épült. A kollektív gazdálkodás emléke a bizonytalan gazdasági viszonyok miatt egyre inkább megszépül. Nem csak az új élethelyzetben lecsúszók gondolnak a munkahelyi és anyagi létbiztonságot jelentő tsz-ekre nosztalgiával, hanem a gazdálkodás szakszerűségét, technikai színvonalát illetően a több száz holdon gazdálkodó vállalkozók körében is követendő példa a hajdani szövetkezeti ökonómia. Eközben elhomályosulni látszik az erőszakos tsz-szervezések emléke.

„A tsz is megszűnt. Tönkreverték mindent. Minket nem úgy hajtottak be a tsz-be. Az emberek vidéken nem akartak elköltözni, itt akartak élni. Ez munkahely volt és ez nekünk nagyon megfelelt. Bármit mondanak az okosok!”¹⁹¹

A gyakran idős nemzedékből kikerülő adatközlők nosztalgiája mögött önigazolást is sejthetünk, a szövetkezet történetében saját fiatalkori létstratégiáik helyességét fogalmazzák meg. Azt gondolhatnánk, hogy a szocialista tsz-mozgalom összefonódik a napjainkban 80 év körüli nemzedék fiatalságával, és ez megszépíti a múlt eseményeit.¹⁹² Fiatalon kiléptek a hagyományos keretből, ha külső kényszerre is, de új stratégiákat vállalva fel. Azonban az adatközlők nem az ötvenes évekre gondolnak nosztalgiával, hanem a nyolcvanas évek szövetkezeti jólétére, és a világszínvonalú magyar mezőgazdaságra emlékeznek vissza a narratíváikban.

¹⁹¹ Egy tsz-nyugdíjas közlése, 2000.

¹⁹² Hankiss Agnes 1980. 30–39.

A TSZ-EK ALKALMAZKODÁSI FORMÁI A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A mezőgazdasági szövetkezetek különböző településtípusban, más-más anyagi és kapcsolati feltételek között küzdenek a fennmaradásért, vagy szűnnek meg. Néhány tsz rendszerváltás utáni történetét bemutatva céloom nem az összehasonlítás, sokkal inkább az eltérő karakterű, üzemek alkalmazkodási stratégiáit szeretném egymás mellé állítva bemutatni.

Komádi

A komádi szövetkezet kapcsán mód nyílik az átalakuló települési, (sőt néha régió szintű) gazdasági szerkezet változásának nyomon követésére. A Bihar Népe Mgtsz rendszerváltást követő szerepének megértéséhez indokoltnak látszik Komádi település gazdasági életének egészét tekintetbe venni. A város területén több üzem is működött, ezért ebben a közegben egészen más a tsz szerepe, mint azokon a kistelepüléseken, ahol az egyedüli munkaadó a szövetkezet volt. A komádi Bihar Népe Mgtsz 1982-ben még 9700 hektáros területét a rendszerváltást követő tulajdonrendezésben érintett területek csökkentették. 1994-ben már csak 8955 hektáron gazdálkodtak. A szövetkezet terményprofilja a terület éghajlati és talajadottságain alapult, ezért ebben az időben sem változott.

Annak ellenére, hogy a 90-es években a termelési érték jelentősebb részét az állattenyésztő ágazat biztosította, az állattenyésztésben – a baromfiágazat kivételével – határozott visszaesés volt tapasztalható.

A szövetkezet taglétszáma is jelentősen csökkent. Az 1982-es 1250 fő taglétszám 1994-re 897 főre apadt. Az aktív dolgozók még így is kevesebben voltak, 396 fő munkaviszonyban álló és 501 fő nyugdíjas alkotta a tagságot.

A tagság széles körű foglalkoztatása érdekében a szövetkezet melléküzemági tevékenységet is folytatott. Rendelkeztek építőanyag teleppel, valamint a szövetkezet építőrészlege adta a melléktevékenység döntő hánya-

dát. Működtetett továbbá egy villanymotor-tekerceselő üzemet, valamint a korábbi kerékgyártó műhelyben faipari termékeket állítottak elő. A tsz gépparkjának karbantartására saját gépjavító műhely állt rendelkezésre. A Bihar Népe szövetkezetnek halastó is volt a birtokában, amit a rendszerváltás előtt a horgászegyesület számára adott ki használatba.

Komádi legjelentősebb ipari létesítménye a Kenderfeldogozó és Szövőipari Vállalat volt, amelynek működése kihatott a környező települések mezőgazdasági termelésére is. A rendszerváltás után csődbe ment, megszűnése gazdasági vákuumot indukált. Az 1990-es évek elejéig Magyarhomorogon, Körösszakálban, Berekböszörményben, Biharkeresztesen, Toldon, Körösszegapátiban, Körösszakálon, Zsadányban és számos más környező településen közel 30-40 ezer hektáron termeltek kendert. Komádiban viszont nem folyt kendertermelés, itt a beszállított kendert dolgozták fel, és készítették belőle fonalat. A kendergyár háromezer embert alkalmazott, a vonzáskörzetből külön busz vitte a dolgozókat a gyárba, három műszakban folyamatosan folyt a termelés. A komádi üzem a Szegedi Rostipari Vállalat keretében működött, a szövőgyár Szegeden volt, ott történt a további feldolgozás. A kenderfeldogozó egészen a 90-es évek elejéig működött.

A rendszerváltás után a kendergyár csődjével a komádi gazdaság hanyatlásnak indult. Rövidesen megszűnt a mindenfajta faipari, vasipari, építőipari szolgáltatást biztosító Építő- és Szolgáltató Szövetkezet, nem üzemelt a lisztüzem sem tovább. A korábbi közintézmények, üzemi területek hasznosításával újabb vállalkozások jöttek létre, azonban ezek volumenüket tekintve a korábbiaktól elmaradtak, lényegesen kevesebb alkalmazottat foglalkoztattak. A művelődési ház és a malom helyén olasz érdekeltségű varroda jött létre. A megszűnt kendergyár kenderáztató medencéiben a szekszárdi Propa-Gen Kft. tokhal tenyésztését kezdte meg 1994-ben. A Kft a kendergyár idején alkalmazott 650 fő helyett csak 25-30 fő számára tudott munkát biztosítani. Amikor ez a vállalkozás is tönkrement, egy orosz érdekeltségű cég vásárolta meg a medencéket.

A Komádi és Vidéke ÁFÉSZ-hez több falu, Újiráz, Körösszegapáti, Magyarhomorog tartozott. Miután a rendszerváltás után tönkrement, először a Sárreti ÁFÉSZ vásárolta meg, aztán a COOP üzletlánc birtokába került, 2003-ra pedig magántulajdon lett. Az ezredfordulóra számos kis-méretű vállalkozás működött Komádiban. Vendéglők, panziók nyíltak és egyre jelentősebb gazdasági potenciált jelentenek a mezőgazdasági vállalkozások.

Az előző rendszerben működő gazdasági egységekből egy sem maradt. Komádi kistérségi szerepe a korábbi szocialista érában működő gazdasági létesítmények felszámolásával, a kendergyár, a ktsz, a tsz megszűnésével csökkent. Az a sajátos helyzet alakult ki, amikor 2000-ben éppen akkor emelkedett a település városi rangra, amikor mezőgazdasága és ipara mélypontra került, még a helyi munkavállalók számára sem tudott elegendő munkahelyet biztosítani, azaz amikor tulajdonképpen megszűnt központ lenni. Mégis az iparhiányos környékre napjainkig jelentős vonzást gyakorol.

A rendszerváltás idején Komádi határán három tsz osztozott. A komádi Bihar Népe Mgtsz, a biharkeresztesi Bihar Kft. és az újírázi Aranyláp Tsz. A komádi tsz megszűnésekor 8500 hektár szántóval, pluszlegelővel rendelkezett, így 10 500 hektár területtel bírt. Felszámolásakor kivált belőle egy tejtermelő tehenészeti kft., amely megközelítőleg 1300 hektárt birtokolt, és napjainkban 600 tehén szaporulatával rendelkezik. A tehenészet tejtermelése nagyobb volumenű, mint a tsz időszakában volt. Jelenlegi tulajdonosa a Hajdú Gabona Rt. A komádi „vörös magtár”, amely korábban szintén a Bihar Népe Mgtsz tulajdonát képezte, jelenleg a Hajdú Gabona Rt. birtokolja ezt a megközelítőleg 2300 vagon kapacitású tárolóteret is. Ott található jelenleg a térség egyik legjelentősebb gabonaátvevő helye.

A juhtartást 1996–97-ben számolták fel. Az állományt még a szövetkezet adta el, de a birkatartó telepet már a felszámoló értékesítette. Jelenleg a Körösvölgye Kft birtokolja, vezetője korábban a szövetkezet elnöke volt, így „vagyonrészsel” át tudta vinni a szövetkezet gépi eszközeit a kft-be. Ez a kft most szolgáltat, illetve 2000 hektár bérelt földterületen gazdálkodnak, és működteti a tehenészeti kft-t.

A megszűnt Bihar Népe Mgtsz földjein két, megközelítőleg 500-600 hektár földterülettel rendelkező gazdaság üzemel. A termelőszövetkezet maradékan működik még 7 gazdaság, amelyek 100 és 200 hektár közötti nagyságrendet képviselnek. A komádi tsz földterületéből kikerülő 1–50 hektár közötti kisgazdaságok száma szinte állandóan változik, 2003-ban hozzávetőlegesen 200 gazdaság működött.

A Bihar Népe Tsz mellett a biharkeresztesi Bihar Kft a volt Állami Gazdaság jogutódja. A komádi terület északi részén 400 hektáron gazdálkodott. Napjainkra megnövekedett a területe, közel 1000 hektárt birtokol. A Biharkeresztesi ÁG közvetlenül a rendszerváltás után adósság fejében banki tulajdonba került. A bank azután a 90-es évek legelején – amikor még külföldi befektetők vásárolhattak Magyarországon földet – a Biharkeresztesi ÁG egy részét, 1900 hektárt eladott egy svájci vállalkozó-

nak, valamint a Komádi közelében fekvő Kutasi üzemegység 2/3-a egy angol vállalkozó tulajdonába került. Mindkettő napjainkig működik, de a svájci vállalkozó eladta a területet egy Pektron Kft. néven működő német érdekeltségű, jó anyagi háttérrel rendelkező, 1000 hektáron magas szintű gépesítéssel gazdálkodó cégnek. Mivel mindkét cég a magyar befektetők anyagi helyzetéhez képest előnyös pozícióban van, komoly konkurenciát jelenthetnek az egyre nagyobb földterületeket megszerezni kívánó helyi vállalkozói réteg számára. Bár a két külföldi cég napjainkban nem vásárolhat földet, azonban területigényüket földbérléssel biztosítani tudják.

Komádiban az Európai Unió csatlakozás előtt 11-12 meghatározó tevékenységű 100 hektár fölötti földterülettel rendelkező, nyereséges mezőgazdasági üzem volt található. A terület jelentős részét a két Kft használja, valamint 6 magánszemély több száz hektáros nagyságrendben (200-400 hektár) gazdálkodik a város külterületén.

A legnagyobb vállalkozások termelési bázisát az emberi és hatalmi tőke együttes alkalmazása, vagy más üzletágban megtermelt jövedelem biztosította. Így a legeredményesebb, teljes gépi felszereltséggel és telephellyel rendelkező vállalkozók a korábbi tsz szakembergárdájából kerültek ki, vagy mezőgazdasági vállalkozásukat kereskedelmi és szolgáltató tevékenységgel alapozták meg (szeszfőzde, tűzép telep, autószerelő műhely). Gazdálkodási stratégiájuk fontos eleme a több lábon állás, például a tűzéptelep tulajdonosa más kereskedelmi tevékenységet is folytat, és földterületéhez egy tehenészeti telep is kapcsolódik.

Komádiban megközelítőleg 60-80 egészen kis, 1 és 3 ha közötti területű gazdaság működött 2003-ban, ám létszámuk folyamatosan csökkent. Több közülük a csőd szélén állt. Gépparkkal nem rendelkeztek, beruházásra képtelenek voltak, legtöbb esetben veszteségesen termeltek.

CSÖKMŐ

A csökmői tsz belső működését és átalakulását folyamat jellegében kvantitatív és kvalitatív adatok együttes felhasználásával követhetjük nyomon a szocialista éra utolsó ötéves tervétől napjainkig. A rendszerváltás előtt éveken keresztül veszteséges csökmői Dózsa Mgtasz az új közigazdasági milióban, a nehezedő feltételek között is talpon tudott maradni, miközben a környezetében működő jobb kondíciókkal rendelkező, sikeres szövetkezetek sorra mentek tönkre. Ez a jelenség a rendszerváltást köve-

tően meglehetősen ritka, a talponmaradás jelentős tényezője a lakosság egy részének „bérmunkás mentalitása”,¹⁹³ amelynek eredményeképp nagyobb támogatottságot élvezett itt a tsz, mint más településeken.

A rendszerváltást követően az egyik legjelentősebb változás a termelés megtervezésében történt. Megszűnt a mezőgazdaság helyi sajátosságait figyelmen kívül hagyó merev irányítási rendszer, a tervgazdálkodás.

A változó piaci viszonyok már a rendszerváltás előtt éreztették hatásukat. A nyolcvanas évek végén a termelősövetkezet hiteltartozása a folyamatos törlesztések ellenére is növekedett, ezért az adósság visszafizetéséhez kénytelenek voltak újabb kölcsönt felvenni. A termelés folyamatoságának biztosítása újabb kölcsönöket igényelt. Hitelt vettek fel meliorációra, gépvásárlásra, és a juh állomány gyarapítására. Így hitelállományuk folyamatosan növekedett.

A nehéz helyzet a terményszerkezetet jelentős leegyszerűsítését igényelte. 1989-re a csökmői Dózsa Mgtsz 5918 hektáron 13,65 ak./ha átlagértékű földterületen gazdálkodott. Kismértékben növekedett a 18,18 ak./ha aranykorona értékű szántóterület, viszont jelentősen nőtt a termelésből kivett földek mértéke, felére csökkent az amúgy is csekély gyümölcsös, és megszűnt a kertgazdálkodás.¹⁹⁴ A nagy ráfordítást igénylő kukorica vetésterületét szintén csökkentették, de a korábbi mennyiségnél többet termelnek a megmaradt fajtákból (napraforgóból és búzából). Az értékesítési nehézségek következtében, új fajták termesztésével is próbálkoztak, 1989-ben vetettek először olajtököt.

A csökmői Dózsa Mgtsz területeinek művelési ágankénti megoszlása 1986-ban és 1989- ben		
	1986	1989
Szántó	4040 ha	4047 ha
Rét	1535 ha	1522 ha
Kert	2 ha	
Gyümölcsös	2 ha	1 ha
Erdő	87 ha	87 ha
Halastó	75 ha	75 ha
Termelésből kivett ter.	105 ha	184 ha

A csökmői Dózsa Mgtsz 1989 évi termelési érték megoszlása ágazonként		
	Ft	%
Növénytermesztés	65 488 000	73
Állattenyésztés	10 105 000	11

¹⁹³ Már a „tsz-világ” előtt bérmunkásként dolgozott a csökmőiek jelentős része. Nem alakult ki számottevő földterülettel rendelkező paraszti réteg.

¹⁹⁴ Dr. Nagy Imre tsz-elnök szöveges gazdasági beszámolója az 1990. 02. 28-i zárszámadó közgyűlésen. Dózsa Mgtsz, Csökmő.

Erdő	1 199 000	1
Mezőgazd.-i termékelőállítás	682 000	1
Mezőgazd.-i szolgáltatás	1 353 000	1
Alaptevé.-en kívüli tevékenység	11 218 000	13

1989 után az állami támogatások megszűnése miatt kénytelenek voltak a meliorációs tevékenységet nagymértékben csökkenteni, annak ellenére, hogy a melioráció a korábbi évben átlagosan 27%-os a termelésnövekedés eredményezett.¹⁹⁵

Jelentősen rontották a tsz helyzetét a gyakori természeti csapások (például 1989-ben aszály és jégverés is pusztított).

A szövetkezet fő profilja már a rendszerváltás éveiben is a növénytermesztés, de ekkor még jelentősebb haszon volt az állattenyésztésen és az „alaptevékenységen kívüli” termelésen is. A rendszerváltást követően kiteljesedő állattenyésztési válság előjele volt az 1986-ban nagymértékben apadó hizósértés-értékesítés. A dekonjunktúra 1989-re a csökmői tsz-ben annyira kritikussá vált, hogy a további nyereség csökkenése esetén az ágazat felszámolását fontolgatták. A deficit mértékére utalt, hogy az ágazati eredmény a felvásárlási ár növekedésével járó magasabb árbevételek ellenére csökkent.

Hizósértés-értékesítés a csökmői Dózsa Mgtsz-ben	
1984	6613 db
1985	6100 db
1986	4442 db
1988	2567 db
1989	1965 db

A háztáji termelés is visszaesett, ezért a szövetkezet takarmányboltját is meg kellett szüntetni, mert a kis forgalom miatt veszteségessé vált.¹⁹⁶

Ebben az időben úgy tűnt, hogy a juhtenyésztés menti meg a válsággal küszködő állattenyésztési ágazatot. Növekedett a juhtej értékesítési átlagára, azonban a gyenge állomány miatt a szövetkezetben a juhtejtermelés éves szinten 4000 l-rel csökkent. Ezért 1989-ben a juhászati ágazat fejlesztés-

¹⁹⁵ A búza esetében a meliorált 477 ha területen, a termésátlag 45,6 q/ha a nem meliorált 1057 ha-on 24,4 q/ha a termésátlag.

¹⁹⁶ A csökmői Dózsa Mgtsz háztáji ágazatának 1989-es tervezett ágazati eredménye 2 800 000 Ft, tényleges ágazati eredménye, pedig csak 2 050 000 Ft volt. (Dr. Nagy Imre tsz-elnök szöveges gazdasági beszámolója az 1990. 02. 28-i zárszámadó közgyűlésen. Dózsa Mgtsz, Csökmő.)

tésébe fogtak, 4 000 000 Ft kölcsönből 425 db nagy testtömegű anyajuhot vásároltak, annak ellenére, hogy a gyorsan változó gazdasági környezetben időközben a költségek emelkedése miatt a juhtejtermelés is kérdésessé vált, valamint a gyapjú ára is alacsony volt és még csak kilátás sem látszott a javulásra.

A szövetkezet rendszerváltás előtti eladósodását leginkább a szolgáltató ágazat érezte meg, mert nem tudták lecserélni az elhasználódott, „nullára” leírt gépeket, és jelentős összeget (5 573 000 Ft-ot) kellett javításra költeniük. 1989-ben a műszaki ellátottság javult, mert új gépekhez jutottak. A gépállomány fejlesztését sajátos, a szocialista érára jellemző momentum tette lehetővé. A megyei pártbizottság költségvetésében megmaradt tízmillió forint, amit „nem vihetett át” a következő évre, így ha nem költötték volna el, ez a pénz „elveszett volna”, azaz a következő évben ennyivel kevesebbet kapott volna. Hogy a megmaradt pénz „ne vesszen kárba”, odaadták a csökmői tsz-nek, amely azonnal gépeket vásárolt belőle.

„Bementem Békéscsabára az Agrokerhez, öt darab MTZ traktort, két darab műtrágyaszórót, Amsel szénabetakarítót, tehát egy egész gépsort vettünk akkor. Felújítottuk a gépparkot, amilyen traktor volt a raktáron azt vettük.”¹⁹⁷

A nehéz helyzet orvoslására folyamatosan kitörési pontokat keresett a tsz vezetősége. Lehetőségként kínálkozott ipari termelést végző melléküzemágak létrehozása, mivel ennek már hagyománya volt a szövetkezetben 1986-ban két ipari tevékenységi kör, a lámpa- és a ruhaüzem működött. A ruhaüzem szerződéses viszonyban, bér munkát végzett a Budapesti Páva Ruhagyár számára, tényleges árbevétele 3 143 000 Ft volt a tervezett 2 800 000 Ft-tal szemben.¹⁹⁸ Ugyanakkor a lámpaüzem felszámolását tervezték, mert megrendelések hiányában veszteséges lett, a tervezett 7 900 000 Ft helyett csak 2 700 000 Ft-ot termelt 1986-ban.¹⁹⁹ 1989-ben bedolgozói rendszerű fémipari tevékenységgel is megpróbálkoztak, amely már az első évben 3 276 000 Ft-os bevételt biztosított a tsz számára. Ebben az időben egy biobrikettüzem beindítása is folyamatban volt, ám a gép már a próbaüzemeltetés során annyira elkopott, hogy nem lehetett meg-

¹⁹⁷ Egy téteszvezető közlése, 2002.

¹⁹⁸ Dr. Nagy Imre tsz-elnök szöveges gazdasági beszámolója az 1987. 01. 26-i zárszámadó közgyűlésen. Dózsa Mgtsz, Csökmő.

¹⁹⁹ Dr. Nagy Imre tsz-elnök szöveges gazdasági beszámolója az 1987. 01. 26-i zárszámadó közgyűlésen. Dózsa Mgtsz, Csökmő.

kezdeni a termelést. Ezért a tsz a vásárlási szándékától elállt, és a többi magyar károsult céggel együtt nemzetközi bírósághoz fordult, hogy a svájci cég térítse meg a keletkezett veszteséget.

A rendszerváltás során átalakuló banki viszonyok következtében az évek során a szövetkezet eladósodása fokozódott. A hiteleket korlátozottan adták a bankok és komoly kamatlábemeléseket hajtottak végre éveken keresztül. (Az 1990-ben 27–28% lett a kamat a korábbi 19,5% helyett). A deficit gyorsan növekedett, 1991-ben 29 782 000 Ft, 1992-ben pedig már 41 338 000 Ft volt. Az 1992-ben felvett kölcsönök nem az igényelt céloknak megfelelően használták fel. Részint, mert késve kapták meg és így nem a tavaszi, illetve az őszi vetésbe és szántásba investálták, részben pedig a korábbi lejárt banki tartozások kiegyenlítésére fordítottak közel 13 000 000 Ft-ot. A pénzügyi helyzet egyre kilátástalanabbá vált, növekedett a szövetkezet tartozása, csak a hitelezők változtak. A pénztelenségre jellemző, hogy a tavaszi vetést a felvásárlók által biztosított előlegből tudták csak elvégezni.

Míg a ráfordítások növekedtek, a növénytermesztés nyeresége az évek során egyre csökkent. 1992-ben a növénytermesztés árbevétele 43 203 000 Ft ebből önköltség 42 693 000 Ft a nyereség mindössze 510 000 Ft volt. Nem maradt pénze a szövetkezetnek műtrágyavásárlásra, de még a rendelkezésre álló juhtrágyát sem tudták kijuttatni a földekre.

1992-ben már csak a juhágazat működött, az is jelentős veszteséggel. Az ágazat veszteségét az alacsony értékesítési árak és a szopósbárány irrálisan magas élősúly-önköltsége okozta. A szakág 1992-es árbevétele 3 691 000 Ft, míg az önköltsége 9 767 000 Ft volt, 6 076 000 Ft veszteséget termelt. Ezért a szövetkezeti tagság egy részének felháborodása ellenére a vezetés 1994-ben felszámolta az állatállományt.

Az állattartó telepek felszámolása után felmerült a kukoricatermelés visszafogása is, mert elsősorban az állattartás miatt termelték. Bár a kukoricatermelésnek a szövetkezetnél hagyományai voltak, jelentős veszteséget produkált. (1994-ben például 3 509 000 Ft veszteség keletkezett, mert 50 mázsás hektáronkénti termésátlagot kellett volna ahhoz elérni, hogy ez a növény a Csökmő környéki földeken nyereséges legyen, ezt azonban csak kivételes esetekben sikerült teljesíteni.)

1992-re az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a félmillió forint csekély növénytermesztésben elért nyereségtől eltekintve a szövetkezetnek a profiljától eltérő szolgáltatási tevékenységből volt némi bevétele. A megbízások alapján végzett szolgáltatások 1 313 000 Ft nyereséget hoztak. A kereskedelmi tevékenység is 1 056 000 Ft nyereséggel zárul az év vé-

gén. Növelte a profitot, hogy felhagytak a csekély jövedelmezőségű háztáji állatfelvásárlással. Az állattartás felszámolását követően az épületeket, telephelyeket bérbeadással vagy értékesítéssel hasznosították. 1992-ben a szállítási 2 560 000 Ft árbevételt eredményezett.

A szövetkezetben, 1992-ben ment végbe a vagyonnevesítés, a vagyonértékelés és a vagyonmegosztás. A szövetkezet vagyonát a részjegytőke, az üzletrésztőke, az eredménytartalék, a fel nem osztható vagyon és a szabad vagyoni eszközök képezték. Az 1992. április 25-i közgyűlés határozata értelmében a szövetkezetnek 94 785 000 Ft nevesíthető vagyona volt.²⁰⁰ Továbbá határozott arról, hogy azoknak juttat üzletrészt, akiket az 1992. évi II. törvény alapján kötelező volt vagyonnevesítésben részesíteni. Valamint a közgyűlés határozata alapján 413 fő tsz tagnak 20 000 Ft részjegyet²⁰¹ állapított meg. Ez az összeg a nevesíthető vagyon 8,7%-a. A közgyűlés határozatot hozott az üzletrésztőkéről is. Ez alapján az üzletrésztőke 86 525 000 Ft volt, ennek 20%-a vagyoni hozzájárulás alapján 697 fő között került felosztásra. A vagyoni hozzájárulást teljesítők közül igénybejelentő 76 fő volt (10,9%). Tehát, nevesítésre az üzletrésztőke 20%-ának 10,9%-a került, ami forintösszegben 1 887 000 Ft. A közgyűlés úgy határozott, hogy a vagyoni hozzájárulást teljesítő igénybejelentők (örökösök) között 943 000 Ft²⁰² jogosultanként egyenlő arányban kerül felosztásra, az összeg másik felét képező 943 000 Ft a behozott vagyon tárgyaknak adott értékszám alapján a hozzájárulás arányában osztották el.

A csökmői Dózsa Mgtsz földterületeinek megoszlása 1990-ben ²⁰³				
	Összes ak.	Művelési ág szerint	%	ak.
Állami tulajdon	4805	Szántó (25%-a meliorált)		4043
		Gyep		762
Földjáradékosok:	37 784	Szántó	91,5	34 57
		Gyep	7,1	2682

²⁰⁰ Jegyzőkönyv az 1992. április 15-én megtartott vagyonnevesítésről döntő közgyűlésről. Dózsa Mgtsz, Csökmő.

²⁰¹ Részjegy: A tsz minden tagjának 1992. 04.15. napjától egy darab részjegyet kötelező jegyezni 20 000 Ft értékben. Egy tagnak csak egy darab részjegye lehet. A részjegy nem forgalomképes, nem örökölheto. A tagsági viszony megszűnésével a részjeggyel el kell számolni.

²⁰² Az az üzletrésztőke 20%-a 10,9%-ának a fele.

²⁰³ Jegyzőkönyv az 1992. április 15-én megtartott vagyonnevesítésről döntő közgyűlésről. Dózsa Mgtsz, Csökmő.

		Erdő	1,2	453
Földalap	5500	Szántó	91,5	5032
		Gyep	7,1	390
		Erdő	1,2	66
Kárpótlásra kijelölt	28 302	Szántó	91,5	25 89
		Gyep	7,1	2009
		Erdő	1,2	339
Maradó tsz-tulajdon	3169	Szántó	91,5	2875
		Gyep	7,1	304
		Erdő	1,2	81
Összesen	79 560			

A tagság döntése alapján az üzleti tőke 80%-a és a vagyoni hozzájárulásnál maradó összeg 50%-ban a tagsági viszony időtartama és 50%-ban a ledolgozott (egész év) tagsági évek alapján kerül felosztásra. Végezetül döntöttek arról, hogy az elkülönített földalapot után maradó közös tulajdonú földeket, valamint a kárpótlási árverés után maradó földterületet a tagság egyenlő arányban osztja el egymás között.

Az átalakulás abban is megmutatkozott, hogy 1992-ben a szövetkezet nevét Bihari Táj Mezőgazdasági Szövetkezetre változtatták.²⁰⁴

A megváltozott gazdasági viszonyokat a tagság egy része nem volt hajlandó tudomásul venni, továbbra is szociális segítségnyújtást várt el a szövetkezettől (több nyugdíjas tag a háztáji juttatások pótlását követelte), ezért a földjáradék helyébe 1993-ban a földhaszonbérleti díj lépett, amit 15 kg búza/ak. értékben állapított meg a közgyűlés. A haszonbérletet igény szerint tavaszi vagy őszi betakarítású terményben fizették ki.

1996 januárjában a II. kárpótlási földalap (Állami tartalék) árverésével, mintegy 240 hektár szántóterülettel csökkent a szövetkezet által használt szántóterület nagysága. Továbbá több mint 300 hektár legelőterület került ki a szövetkezet használatából. De néhány évvel később azok közül, akik korábban egyéni művelésbe vették a földjüket, az 1998–1999-es mostoha időjárás okozta veszteségek következtében területeiket bérbe adták a szövetkezetnek. Ezekre a földekre 5 éves bérleti szerződéseket kötnek.

1999-ben elvégezték a kárpótlás során részarány-tulajdonból visszamaradt földek, azaz a maradvány földalap sorsolását. Az 1992-es vagyonnevesítő közgyűlés határozatának megfelelően, összesen 7 376,97 ak. maradvány föld került egyenlő arányban kisorsolásra a tagok között. 413 fő részére sorsoltak ki, jogosultanként 17,86 ak.-t. A kisorsolt területek jelen-

²⁰⁴ Jegyzőkönyv az 1992. december 17-én a csökmői Dózsa Mgtsz átalakuló közgyűléséről.

tős részét a szövetkezet bérbe vette a tulajdonosoktól. Nem sorsolták ki azt a 842 hektárt, amelyet természetvédelmi területként tartottak nyilván (bikaéri legelő, barsai legelő egy része), ezért ehhez a Természetvédelmi Hivatal nem járult hozzá. Továbbá nem sorsolták ki az önkormányzat tulajdonába átkerült 224 hektár csikéri legelőterületet sem.

A rendszerváltást követő szabályozatlan piacgazdasági környezetben a szövetkezet egyre nehezebb piaci viszonyok között gazdálkodott. Kvóta-rendszer hiányában az agrárkormányzat utólagos kézivezérléssel próbálta levezényelni a túlermelési válságokat és a kialakult hiányokat. 1995–1999 között az agrártámogatások folyamatosan, majd 1999-től drasztikusan csökkentek. Nőtt az infláció és a költségvetési elvonások (tb-járulék, eü.-i hozzájárulás), ugyanakkor a megtermelt mezőgazdasági termékek értékesítési ára jelentősen csökkent, ezért tovább nőtt az értékesítés bizonytalansága. A folyamatosan változó, átalakuló gazdaság fokozottan szükségessé tette a piaci viszonyok figyelemmel kísérését és megkövetelték az azonnali alkalmazkodást. A tervezhetőbb termelés érdekében a csökmői Bihari Táj Mezőgazdasági Szövetkezet biztonságosabb földhasználatra törekedett. Ezért 1996-tól a korábban 1–3 éves földbérleti szerződéseket 3–5 éves szerződésekkel váltották fel. Az 5 éves bérleti szerződéseket magasabb (20 kg/ak.) haszonbérlettel tette vonzóbbá a földtulajdonosok számára.

Erre az időszakra a vetésszerkezet, a termesztett növények körének állandó változása jellemző, mert a talponmaradás folyamatos kockáztatást, kísérletezést kíván meg. 1996-ban még meghatározó volt az őszi búza (közel 1000 hektáron vetették). Nyereségesen lehetett termelni és magas áron értékesíteni, mert a magas termésátlag jó minőséggel és igen aktív piaci kereslettel párosult. 1997-től azonban a gabona ágazat elhúzódó válságba került. 1998-ban a megtermelt búzát nem tudták értékesíteni. Jelentősen csökkent a piaci kereslet és drasztikusan esett az ár. A szövetkezet vezetősége ezért az ipari növénytermelés fokozása mellett döntött. Megnövekedett vetésterületen termeltek nagy olajtartalmú napraforgót, és újra bekerült a termesztett növények közé a madáreleségnek forgalmazott fénymag. Újdonsággként mustárvetőmag előállításával próbálkoztak 62 hektáron. 1998 őszén a repcét emlegették sikernövényként és ajánlották a termelését, ám 1999-re visszazuhant az ára 49 000 Ft/t-ról 30 000 Ft/t-ra és már csak korlátozott területre kötöttek szerződést. A napraforgó és a fénymag felvásárlási ára is jelentősen esett 1999-ben. A háztáji állattartás ellehetetlenülése, veszteségesé válna miatt csökkentek az igények, fokozatosan visszaszorult a kukoricatermelés (100 hektárról visszaesett 30

hektárra). Bár 1999-ben továbbra is termeltek búzát, értékesítése jelentős nehézséget jelentett.²⁰⁵ Míg 2001-ben az őszi árpát állította elő a leggazdagosabban a szövetkezet, 2002-ben a téli erős fagyok és a tavaszi aszály nagyon megviselte, így csak közepes árpatermést tudtak elérni. A megváltozott piaci viszonyok következtében 2002-re a termelészerkezet három növényre (búza, árpa, napraforgó) egyszerűsödött le.

A Bihari Táj Mg.-i Szöv. vetésterülete növényfajonként 2001-ben és 2002 -ben ²⁰⁶		
	2001	2002
Őszi búza	860 ha	860 ha
Őszi árpa	213 ha	327 ha
Napraforgó	513 ha	390 ha

Termelési szerkezetváltásra azonban nem csak a piac kényszerítette a csökmői Bihari Táj Mezőgazdasági Szövetkezetet, hanem az a tény is, hogy kedvezőtlen termőhelyi adottságok között gazdálkodott. A térség termőföldi és vízrajzi adottságai, valamint az időjárás olyan meghatározó tényezők, amelyek együttesen bizonytalanná, kiszámíthatatlanná tették az egyes növényfajták nyereségességét. Az 1997-től minden évben kialakuló belvíz 1999 kora tavaszán árvízzel is párosult. A belvízelvezető csatornák vize kilépett a medréből és elárasztotta a szántóföldeket. 1998 őszén a talaj-előkészítés során kellett átalakítani a vetésszerkezetet, mivel a folyamatos esőzések miatt nem tudták elvégezni az őszi talajmunkákat, nem tudtak vetni. Csak 410 hektár felszántására volt mód, de 800 hektár szántatlanul maradt. 1998-ban az állandó esőzések miatt a búzát sem tudták elvetni. A belvíz következtében az elvetett őszi árpa és repce jelentős része (megközelítőleg 200 hektár) is kipusztult. 1999-ben 450 hektárt nem tudtak bevetni, 210 hektár repce pedig teljesen kipusztult a belvíz miatt. A tavaszi vetésű növények – fénymag, mustár, napraforgó – a vetés utáni esőzések hatására szenvedtek belvízkárokat. 570 hektár napraforgó vetése későn történt, 477 hektár fénymagnál pedig közepes termést okozott a belvíz, amit azonban csak gazdaságtalanul, nagyon alacsony áron tudtak értékesíteni (3600Ft/q). Az elemi károk miatt a

²⁰⁵ 680 hektár volt az őszi búza vetésterülete

²⁰⁶ Tóth Sándor, a csökmői Bihari Táj Szövetkezet igazgató elnökének igazgatósági beszámolója a szövetkezet 2001. évi gazdálkodásáról. 2002. 05. 08-án.

szövetkezetnek 1998–1999-ben közel 100 millió forintos hozamkiesése keletkezett, amit csak részben enyhített a költségvetési támogatás.

Az elemi károk miatt a szövetkezet vezetése többször a haszonbérleti díj csökkentését kérte. A tagság jelentős, a szavazás kimenetelét meghatározó része már nem volt közvetlenül érdekelt a termelésben, kötvénytulajdonosként viselkedve érdekük azt kívánta, hogy minél nagyobb bérleti díjat sajtoljanak ki, még akkor is, ha ezzel a „kötvénystratégiával”²⁰⁷ csődbe viszik a szövetkezetet. Ezért a szavazás során az indítványt elutasították. A szövetkezet fennmaradását jelentősen meghatározta, hogy a vezetés felismerte és időben kivédte a tagság összetételében rejlő csapdát. Megoldásként a szövetkezet közgyűlése 1997-ben úgy döntött, hogy az 1992-ben nevesített, de a szövetkezetben maradt üzletrészeket²⁰⁸ koncentrálja, vagyis elsődlegesen a kívülálló üzletrész-tulajdonosoktól, az aktív korú, de már nem a szövetkezetben dolgozó tagoktól, valamint a nyugdíjas tagjaitól visszavásárolja a nevesített üzletrészt a névérték 10%-án. Így már a szövetkezeti vagyon a dolgozó tagok kezében összpontosult. Ennek következtében jelentősen lecsökkent és összetételének arányaiban átalakult az üzletrész-tulajdonosok köre.²⁰⁹ Az eltelt idő azt bizonyítja, hogy az átalakult szövetkezeti üzletrész-struktúra jelentősen hozzájárult a szövetkezet gazdaságának stabilitásához, a vagyoni háttér rendezettségéhez.

A Bihari Táj Mg.-i Szövetkezet üzletrész-tulajdonosainak összetétele az 1997-es vagyonszerkezet alapján		
tulajdonosok	Ft	%
Összesen felvásárolt üzletrész		
1997-ben felvásárolt üzletrész: 29 958 382 Ft	48 642 209	58
1999-ben felvásárolt üzletrész: 18 683 827 Ft		

²⁰⁷ Borsos Endre–György István 1999. 62–63.

²⁰⁸ Összéértéke 84 165 000 Ft volt.

²⁰⁹ Harmati Lajos, a csökmői Bihari Táj Szövetkezet igazgató elnökének igazgatósági beszámolója a szövetkezet előző négy éves tevékenységéről. 1999. 11. 10-én.

²¹⁰ Harmati Lajos, a csökmői Bihari Táj Szövetkezet igazgató elnökének igazgatósági beszámolója a szövetkezet előző négyéves tevékenységéről. 1999. 11. 10-én.

A tagok tulajdonában lévő üzletrész		
A szövetkezeti vagyont működtető dolgozó tagok: 14 442 476 Ft	14 442 476	30
Aktív korú, de nem a szövetkezetben dolgozó tagok: 2 066 750 Ft		
Tagok tulajdonában lévő és felvásárolt üzletrész összesen	73 922 535	88
Üzletrész kívülálló tulajdonában	8 533 384	10
Elhaltak utáni rendezetlen üzletrész	1 709 081	2
Kívülállók összesen	10 242 465	12
Üzletrészek összértéke	84 165 000	10

1994-ben a szövetkezet 8 190 000 Ft haszonnal zárta az évet. Ezt az összeget a korábbi évek veszteségeinek a csökkentésére fordították, így a szövetkezet tartozása 50 078 000 Ft volt, kevesebb, mint a megelőző évben.²¹¹ 1995-ig tőke hiányában nem volt lehetőség beruházásra, a túlélés volt a legfontosabb feladat, időközben a szövetkezet gépparkja előregedett, műszaki-technikai színvonala elavult. Amikor 1996-1998 között nyereségesen gazdálkodtak, a keletkezett hasznót a termelés korszerűsítésébe forgatták vissza. 40 millió forintos beruházással a leamortizálódott kombájnok helyett két Claas Mega típusú kombájnt és két napraforgó-adaptert vásároltak. Az új gépek megfeleltek a velük szemben támasztott elvárásoknak. Jelentősen csökkent a betakarítási veszteség.

1996-ban megállapodás született a gátzugi telepen található gabona-szárító-üzem rekonstrukciójáról. A felújításnak köszönhetően megnőtt a szárító kapacitása. A beruházást tulajdonközösség létrehozásával valósította meg a tagság. Ez alapján a Bihari Táj Mezőgazdasági Szövetkezet 55%-os, a Peroktáv Szövetkezet 45%-os tulajdoni aránya mellett jött létre. Jól lehet, csak kismértékben, de a nyereséges időszak lehetőséget adott a talajerő visszapótlására is. 2001-ben lehetőség nyílt az őszi kalászosok 1 q/ha mértékű trágyázására, ezzel párhuzamosan a növényvédelmet, gyomirtást is sikerült hatékonyan elvégezni.

A gazdálkodás finanszírozását saját forrásaikon túl rövid lejáratú hitelekkel és középlejáratú tőkepótló hitelekkel biztosították. 1997-ben 22,5 millió tőkepótló középlejáratú hitelt vettek fel. 1998-ban 20 millió forint állami támogatást kapott a szövetkezet a belvízre és a búzakvótára, így a természeti csapások ellenére is 11 370 000 Ft nyereséggel zárta az évet és 22 500 000 Ft tőkepótló hitelen kívül más tartozása nem volt. Bár 1999-

²¹¹ Az 1995. április 14- én Csökmön a Bihari Táj Szövetkezetben megtartott zárszámadó közgyűlés jegyzőkönyve.

ben a kedvezőtlen időjárás és a belvizek miatt újra veszteséggel zártak,²¹² a szövetkezet biztos pénzügyi egyensúlya lehetővé tette, hogy kombájnvásárlásra 13 millió forint tőkepótló hitelt vegyenek fel.²¹³ 2000-ben 11 millió forint rövid lejáratú hitellel finanszírozták a tavaszi munkákat. Megbízható adósnak számítottak, mert még mindig időben visszafizették a felvett hiteleket.

Amióta a törvény hivatalosan már nem ismeri a háztáji intézményét, mert a szövetkezet nem birtokolhat, csak bérelhet földet, úgy segíti a tagokat, hogy számukra kedvezményes bérműveléssel önköltségen végez szolgáltatást (például a szántás kívülállóknak 15 000 Ft, a tagnak csak 10 000 Ft.)²¹⁴

A szövetkezet taglétszámának alakulása jelzi, hogy egyre kevesebb ember képes megélni a mezőgazdaságból. Illetve egyre kevesebb embert képes eltartani a mezőgazdaság.

A szövetkezet taglétszáma 1985 és 2003 között									
	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1992	1993	1994
Dolgozó	318	307	272	241	214	205	243	159	160
Nyugdíjas	242	252	244	236	237	231	170	227	220
Összesen	560	559	516	477	451	436	413	386	380
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Dolgozó	146	115	97	78	73	73	67	60	53
Nyugdíjas	219	209	185	160	126	118	103	87	68
Összesen	365	324	282	238	199	191	170	147	121

A leépítések a szakembergárdát is érintették: 2002-re már csak két fő a szövetkezet szakmai vezetése. A vezetői létszám csökkenése maga után vonta a termelésszerkezet leegyszerűsödését, mert ilyen kis szakembergárdával nem lehetséges több növénykultúra folyamatos figyelemmel kísérése.

A rendszerváltás óta eltelt időszakban a csökmői Bihari Táj Mezőgazdasági Szövetkezet működőképességének megőrzését döntően meghatározta a gyors alkalmazkodás a piaci igényekhez, a leegyszerűsített termelési és termékszerkezet. Döntő lépés volt, hogy nem haboztak felszámolni a

²¹² Harmati Lajos, a csökmői Bihari Táj Szövetkezet igazgató elnökének igazgatósági beszámolója a szövetkezet előző négy éves tevékenységéről. 1999. 11. 10-én.

²¹³ Az 1999. május 28-án Csökmőn a Bihari Táj Szövetkezetben megtartott zárszámadó közgyűlés jegyzőkönyve.

²¹⁴ Tóth Sándor, a csökmői Bihari Táj Szövetkezet igazgató elnökének igazgatósági beszámolója a szövetkezet 2001. évi gazdálkodásáról. 2002. 05. 08-án.

nagy múltú, ám ráfizetéses állattenyésztési ágazatot, és növénytermesztésre szakosodtak. Bár a felvett kölcsönök a rendszerváltást követő banki kamatemelés okán majdnem csődbe juttatták a szövetkezetet, az elemi csapások kompenzálására nyújtott állami támogatások rendszeresen segítséget jelentettek a szorult helyzetben. Előrelátó lépésnek bizonyult, hogy időben átalakították a szövetkezet tagi struktúráját, ami elsősorban az aktív dolgozóknak kedvezett és megakadályozta a szövetkezet „felélését”. Ugyanakkor már a 90-es évek közepétől a szociális funkciók háttérbe szorításával csupán a legszükségesebb taglétszámmal dolgoztak.

DERECSKE

Az általam vizsgált térségnél Hajdú-Bihar megye lényegesen kedvezőbb infrastrukturális ellátottságú területét vizsgálta Rácz Kata.²¹⁵ Tanulmányában a szocialista éra nagyüzemi termelésre és háztáji gazdaságokra épülő kettősségben működő, látszólag homogén kistermelői kör átalakulását mutatja be. A paraszti hagyományokon szocializálódott és a nagyüzemi termelést elsajátító tanult rétegek, termelői önállóságot nélkülöző kooperációs lehetőségeket építő, a markánsan különböző alkalmazkodási stratégiáit ismerteti.

Derecskén a rendszerváltásig két mezőgazdasági nagyüzem működött. A hajdani cselédek és szegényparasztok által létrehozott Petőfi MgTsz, valamint a tehetősebb gazdákból szerveződő Vörös Csillag MgTsz. A privatizáció során a két nagyüzem az átalakulás eltérő útját járta be, –Rácz Kata kutatási tapasztalatai alapján – döntő szerepet játszott a két tsz tagságának eltérő viszonyulásában az önálló gazdálkodáshoz fűződő tradicionális viszony, valamint a tsz-ek vezetőinek szemléletmódja.

A hajdani Vörös Csillag MgTsz-t, amely időközben Kossuth Szövetkezetté alakult a kárpótlás jelentősen meggyengítette. Már a privatizáció megkezdése előtt felmerült a tagság körében a közös vagyon felosztásának igénye. Az egykori kis- és középparasztok, illetve leszármazottaik kapva kaptak a magántulajdonra alapozott gazdálkodás lehetőségén. Kezdeményezésükre a szövetkezet elnöke ideiglenes kimérések formájában már az országos privatizációs folyamat megindulása előtt eleget tett a tagok vagyoni kárpótlásának. A részaránykiadás folyamatában megnyilvánult a tag-

²¹⁵ Rácz Kata 2005. 89–103.

ság önállóság iránti igénye, amennyiben nem került sor csoportos kiválásokra. Történtek kísérletek a szövetkezet szervezeti kereteinek megváltoztatásával a talponmaradásra, ezek azonban nem jártak sikerrel. A privatizáció során jelentősen meggyengült likviditási gondokkal küszködő hajdani nagyüzemet 1996-ban számolták fel.

Derecske másik jelentős mezőgazdasági szövetkezete a Petőfi MgTsz a nagyüzemi szektor országosan tapasztalható válsága ellenére talpon tudott maradni. A belső érdekeltségi viszonyok átalakításával válaszolt a megváltozott körülményekre. 1990-ben megszüntették a háztáji gazdálkodás korlátait. A tagság és azok leszármazottai a kollektivizálás idején bevitt földtulajdonuk mértékéig használhatták a szövetkezeti parcellákat. Aki a tsz szervezés idején nem rendelkezett saját földtulajdonnal –a közgyűlés döntése alapján– a korábbi tsz-háztájával megegyező méretű (6000 m²) terület művelését vállalhatta. Az első években a háztáji művelés költségeit a tsz megelőlegezte. Amikor viszont a háztáji keretében használt földterületek meghaladták a közösségi használatban lévő területek mértékét, a szövetkezet piaci alapokra helyezte szolgáltatói tevékenységét. A Petőfi MgTsz-re is jelentősen hatott a rendszerváltást követő mezőgazdasági regresszió. A felmerülő pénzügyi, földhasználati és foglalkoztatási nehézségek áthidalására sajátos átalakulási formát választottak 1993-ban. A folyamatos működést a munkavállalói terheket vállalkozóként viselő dolgozókkal biztosították. A vállalkozóvá váló tsz-dolgozók szerződést kötöttek a nagyüzemmel. A szerződés értelmében a vállalkozók hozzájutottak a szövetkezet gépparkjához, amely ellenértékét három év alatt mezőgazdasági szolgáltatással törlesztettek. A vállalkozók számára azért volt különösen előnyös ez a konstrukció, mert a szövetkezetnek vállalt kötelezettségeik mellett a nagyüzemi érdekkörön kívül, saját nyereség fejében is vállalhattak szolgáltatást. A szövetkezet számára pedig előnyös volt, hogy a szolgáltatásra várók sorában előjogokat élvezett a nagyüzem, annak ellenére, hogy időközben a vállalkozók rendezték tartozásukat.

A kockázatvállalástól sem idegenkedő, előrelátó vezetés következő lépésként társas vállalkozássá alakította a szövetkezetet, így jött létre 1999-ben a Petőfi Kft.

Rácz Kata tanulmányában „*A monopoltörekvéseket szolgáló kooperációként*” határozza meg azt a formát, amelyet a Kasz–Coop cégcsoport testesít meg Derecskén. Tulajdonképpen nem is a „klasszikus” mezőgazdasági nagyüzemeket szerkezetátalakulását bemutató esettanulmányok között lenne a helye, mert a magántermelői oldal kooperációs stratégiájaként is meghatá-

rozható, ugyanakkor a cégcsoport több a térségben működő, a privatizációba belebukott mezőgazdasági termelőszövetkezetének²¹⁶ tulajdonjogát megszerezve, mintegy azok utódszervezetévé vált. A tulajdonoscsere követően a Kasz–Coop tulajdonába kerülő nagyüzemekben jelentős technológiai fejlesztést kezdeményeztek.

A társas vállalkozás a gépkereskedelmi tevékenységen és szolgáltatáson túl, csúcstechnológiával működő szarvasmarhatelepet és korszerű sertéstelepet üzemeltet, valamint rendelkezik az állattenyésztési ágazat háttérinfrastruktúrájával is. Kihasználva az állami támogatás kínálta lehetőséget, a térség termékstruktúrájában nem jellemző gyümölcsstermelés (alma, meggy, szilva) háttérbázisának kiépítésére is tett lépéseket.

A bővítések eredményeként a cég a egyik legjelentősebb foglalkoztatóvá vált, azonban nem egyszerűen a létszám növekedet, megváltozott a foglalkoztatottak összetétele is, a korszerűsítéssel együtt járt, hogy a szakképzetlen alkalmazottakat szakképzettekkel váltották fel.

A termelők összefogásán alapuló integráló tevékenységének köszönhetően a Kasz–Coop jó eséllyel pályázhat az EU-s támogatási forrásokra.

Eltávolodva a hajdúsági, bihari területek gazdálkodási viszonyaitól, érdemes szem ügyre venni az ország más területein zajló kutatások néhány jellemző eredményét.

²¹⁶ Többek között a derecskei Kossuth Szövetkezet, a konyári Lenin MgTsz, a sárándi Szabadság MgTsz.

TÁZLÁR

Chris Hann kutatásaiból ismerjük a Tázlári 1949-ben alakult termelőszövetkezetet, ami 1968 után kevésbé merev formában szakszövetkezetként működött tovább.

A nyolcvanas években egyre több piaci lehetőség nyílt a magánértékesítésre különösen a szőlő és bor ágazatban. Hann bemutatja, hogy a tázlári szövetkezetben a privatizációs folyamat már az 1980-as években megkezdődött, a gépállomás magánosításával, a gazdaság traktorosai váltak a termelőeszközök tulajdonosaivá. Szerződés kötötte őket a szövetkezethez, de idejük jelentős részét szolgáltatásra fordították, az egyéni földművelők területeit művelték pénzért.

A szakszövetkezet a szocializmus utolsó éveiben cipőfelsőrész, illetve műanyagzsák készítő melléküzemágat is kiépített. Ez a „több lábon állás” biztonságának megteremtése mellett, egyben szociális jelentőséggel is bírt, hiszen ezzel a község legfontosabb munkaadójává vált, ahol különösen a helybeli nők foglalkoztatását biztosították.

A legfontosabb változást a nagyüzemi szőlőművelésben végbement változások jelentettek. Jelentős mértékű állami támogatás biztosította, hogy a szövetkezet a legkorszerűbb technológiával, gépesített művelési háttérrel látta el a családi termelőket. Ezt a formát Chris Hann *„magántulajdon szocialista keretben”* névvel illeti. A szőlő maga magántulajdonba került, amit a termelők a szövetkezet földterületein műveltek. Ez a szimbiózis eleget tett a szövetkezeti ideológiának, mert a szőlők elidegeníthetők voltak, ám a föld a szövetkezet tulajdonát képezte.²¹⁷ Így a nyolcvanas évekbeli tázlári példán keresztül a háztáji és a szocialista szövetkezet sikeres szintézisére mutat rá Chris Hann.

A föld tulajdonlásának kérdése háttérbe szorult, sokkal inkább az élet-színvonal emelését biztosító pénzkereset lehetősége vált a tagok számára jelentőssé. A fogyasztói célok elérésében a szőlőtermesztés mellett a háztáji disznóhízlalás játszott jelentős szerepet. A termelők elsősorban családi munkaerőre és kölcsönös segítségnyújtásra támaszkodtak, így az első és

²¹⁷ Hann, Chris 2005. 23.

második gazdaságban folyó termelés meglehetősen nehéz volt, ám a kiszámítható piaci viszonyok garantálták a vállalkozások biztonságát.

Az 1989-1990-es évek politikai változásainak következtében a tázlári Béke Mezőgazdasági Szövetkezet is átalakult. 1992-ben a szakszövetkezet tulajdonát szétosztották a mintegy 800 tag, valamint az alapító tagok örökösei (akik alapvetően a termelésen kívülállók voltak) között. A végrehajtott *vagyonnevesítés*nél három tényezőt vettek figyelembe: a szövetkezetbe vitt egyéni termelési javakat (föld, felszerelés), a tagok által a szövetkezeten keresztül értékesített termékek összértékét, valamint a tagok szövetkezeti jövedelmének összértékét. (Mivel az elosztásban fontos szerepet játszott a szövetkezeti jövedelem mértéke, a legjelentősebb „résztvényesekké” a magas jövedelmű volt vezetők váltak.)

Az új helyzetben a szövetkezet vezetői felismerték, hogy a korábbi állami támogatások megszűnésével a szövetkezet veszteségessé válhat, ezért felhagytak mindenféle mezőgazdasági tevékenységgel. Az 1990-es években csak a melléküzemágak hoztak hasznot, és ezek tartották el az egész szövetkezeti apparátust.

A vagyonnevesítést követően, a megszerzett vagyonejegyeiktől sokan igyekeztek megszabadulni. (Ebben az időben a vagyonejegyek valóságos értéke nem volt átlátható, illetve hosszú távon megjósolható a lokális társadalom tagjai körében.) Eladták, átruházták másokra, illetve eladásra szánt javakra váltották. Aki viszont nem rendelkezett vagyonejeggyel, annak megszűnt a szövetkezeti tagsága, így 2001-re a tagság létszáma a felére csökkent.

A szövetkezet vezetősége úgy döntött, hogy felvásárolják az összes eladásra szánt vagyonejegyet. 2001-ben a névérték feléért vették meg ezeket a vagyonejegyeket, de még így is többet fizettek, mint amennyiért a szabad piacon értékesíteni lehetett ebben az időszakban ezeket az értékpapírokat.

A szövetkezet gyors hanyatlása 2002-ben indult meg, amikor az állam a nyugdíjasoktól és az úgynevezett „kívülállóktól” felvásárolta a vagyonejegyeket és ezzel hirtelen jelentősen lecsökkent a tagság száma. A változás átalakította a belső hatalmi egyensúlyt, amelyben a vezetőség mögött álló idős korosztály biztosította a vezetőség tömegbázisát. 2003-ban a kevesebb, mint ötven főből álló közgyűlés leszavazta a vezetőség, szövetkezet kft-vé alakulására tett javaslatát. A döntés mögött a vezetőséggel szembeni bizalmi válság is megnyilvánult.

A konfliktus a helybeliség és idegenség problémavilágában is realizálódott, mert a tsz vezetői soltvadkertiek voltak. A helyi hatalmi elit véle-

ménye szerint a kívülről érkező gazdasági szakemberek csak a saját érdekeiket tartották szem előtt. Felhívták a figyelmet arra, hogy a rendszerváltás után a tázlári közösségi vagyon jelentős része elkerült a faluból, valamint ekkorra már a műanyagüzem is gazdaságtalanná vált. A sorakerülő vezetőváltás következtében a szövetkezet elnöke a helyi alpolgármester lett, aki egyben általános iskolai tanár is volt. Így az a sajátos helyzet alakult ki hogy az alpolgármester egy személyben rendelkezik humán, társadalmi, és szimbolikus²¹⁸ tőke felett.²¹⁹ Az új vezetőség vezényelte le a szövetkezet még megmaradt ingatlan vagyonának tagok közötti értékesítését, valamint a dolgozói létszám csökkentésével járó végkielégítés kifizetését. A privatizáció sikeresen lezajlott a tagoknak kifizették a vagyonjegyeik értékét. Ugyanakkor a folyamat még 2004-ben nem volt lezártnak tekinthető, mivel a korábbi vezetők bírósági úton igyekeznek érvényt szerezni követeléseiknek. A helyiek tartanak attól, hogy ehhez mozgósítják (vélt, vagy valós) kapcsolati tőkéjüket is.

²¹⁸ Borsos Endre, Csité András, Letenyey László tőkeelméleti megközelítésében: társadalmi, hatalmi, kapcsolati tőkével rendelkezik. (Borsos Endre, Csité András, Letenyey László 1999. 177.)

²¹⁹ Bourdieu, Pierre 1986.

A GAZDÁLKODÁS IRÁNYA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A lokális társadalmak egyes rétegei a tervgazdálkodást követő piacgazdaságot nemcsak elfogadni, hanem sok esetben megérteni sem voltak képesek. A kialakult piaci válságot, amelyet a nagy hegemóniával rendelkező ágazatok összeomlása (gabona-, hús-), valamint jelentős keleti felvevőpiacok megszűnése okozott, igen sok gazdálkodó csak napjainkban, utólag képes értelmezni. Az Alföld számos területén a válság megoldására, a munkaigényes növénytermesztés irányába mozdultak el a termelők. A fokozottan hátrányos helyzetű bihari régióban azonban jórészt a termelés-visszafogás és a kivárással jellemezte a gazdálkodói stratégiákat, továbbá a fiatal generáció gyakran elvándorlással reagált a nehézségekre.

A megváltozott mezőgazdasági politika veszteségessé tette és így felszámolta a korábban jól működő termelési ágakat és az azokat működtető nagyüzemi struktúrát. A termelők kudarcai mögött nem pusztán a piaci versenyhelyezethez való alkalmazkodás nehézségei és sikertelenségei, hanem a kormányzat elhibázott döntései is álltak. Az állami szabályozás piactorzító, versenykorlátozó, és így hatékonyságromboló befolyása jelentősen csökkentette a mezőgazdasági vállalkozások működési esélyeit

A gazdálkodás irányát az alábbi tényezők befolyásolják:

- Makrokörnyezet

(Agrárpolitika – állami befolyás – agrárlobby)

- Mikrokörnyezet

(Térsgégi jellemzők: infrastrukturális ellátottság, földminőség, természeti viszonyok)

- A gazdaság adottságai

(Mérete, felszereltsége, korszerűsége)

- A gazda személyes habitusa

(Tanult [családban, közösségben szocializált és az oktatási rendszerből elsajátított] képességek, egyéni adottságok [munkabírási, üzleti érzék, kreatív adottságok]²²⁰)

Az agrárpolitika hatása a gazdálkodási stratégiákra meghatározóbb, mint a talaj- és éghajlati adottságok, vagy a gazdálkodási tradíciók. A rendszerváltás után megváltozott a termelési struktúra. Háttérbe szorult a állattartás, és egyre határozottabban körvonalazódott a gabonatermesztés növekedése, az ezredfordulóra maga után vonva a fokozott gépesítést és a földbirtokstruktúra átalakulását. Míg a kilencvenes évek közepén, Magyarországon a közel kétmillió földtulajdonos jelentős része tíz hektár alatti földterületet birtokolt, 2000-re rohamosan növekedett a földvagyon koncentrációja, csökkent a tulajdonosok száma és növekedett a birtokolt földterületek mérete.

A kvótarendszer bevezetésével erősödött a termeléskorlátozás rendszere, ami befolyásolta a vetésszerkezetet, a technológiát, a birtokkoncentrációt, a foglalkoztatottak számát. Az ezredforduló intézkedései nagyobb földterületen, magas technikai színvonalú géppark kialakításával és bér munkások alkalmazásával gabonatermelésre készítette a gazdákat. A kormányzat az esetleges természeti károk kompenzációjának lehetőségével, kedvezményes gépvásárlási kölcsönökkel, a támogatások korábban érvényes területméret-korlátozásainak eltörlésével támogatta a termelőket. A támogatások nélkül a gazdaságok jelentős része veszteséges lett volna.

Ugyanakkor a bér munkások alkalmazása nem volt kifizetődő, ezért a kedvezőtlen törvényi szabályozást feketemunka alkalmazásával védték ki a termelők. A feketemunka, mint költségcsökkentő tényező némiképp a

²²⁰ Farkasné Dr. Fekete Mária 1999. 128-130.

versenyképességet is biztosította a lényegesen kedvezőbb helyzetben gazdálkodó nyugat-európai gazdákkal szemben.

A piaci változások kedvezőtlen hatása ellen a gazdák termelési szerkezetük megváltoztatásával védekeztek. A nagyméretű gabonatermesztő gazdaságok költségeik csökkentésével és területük növelésével voltak képesek alkalmazkodni. A közepes gazdaságok jelentős része a gabona árának és jövedelmezőségének csökkenésétől tartva vetésterületének egy részén más növényfajokat is termelt, ipari növények termesztésével is igyekezett biztosítani gazdasága jövedelmezőségét.

Az ezredfordulóra a korábbi életszínvonal biztosítását szolgáló állattenyésztési ágazatok, a munkaigényes szarvasmarha- és sertéstartás csődje miatt nem volt megoldva a kiegészítő jövedelmek előteremtése. Sőt a sertés- és baromfiágazat a legkockázatosabb vállalkozássá vált.

A rendszerváltás kezdeti időszakában, a 90-es évek első felében még reális lehetőségként merült fel a szocialista időszak előtti hagyományos gazdálkodás visszaállítása, azonban az új piaci viszonyok között az így próbálkozó gazdálkodók nem tudtak nyereséget termelni, tevékenységük az önellátás szintjére esett vissza. Ezért a hagyományos gazdálkodás visszaállíthatóságának illúziójával hamarosan leszámoltak. Ugyanakkor a hasonló gazdasági mérettel, de már a szocialista érában elterjedt gazdálkodási stratégiához tartozó háztáji gazdálkodás mintájára szerveződő kiscsajdások is veszteségessé váltak az elmúlt évtizedben. Mivel az előállított termék fajta határozza meg, hogy mekkora földbirtok szükséges a gazdaságos termeléshez, a gabonatermelés jelentőségének növekedésével a bihari térség 20 hektár alatti gazdaságai egyértelműen veszteségessé váltak, miközben jelentős nyereség megtermelésére csak a 100 hektár feletti gabonát termelő monokultúrás gazdaságoknak volt reális esélye. természetesen más tájakon az intenzív zöldség, gyümölcs termelő területeken 20 ha is termelhetett jelentős nyereséget.

A termelés átalakításához és beindításához hitelekre volt szüksége a gazdáknak, amihez azonban csak a már fedezeti tőkével egyébként is rendelkező termelők juthattak.

Az állami támogatás során elsősorban a birtokméret és nem a hatékonyság alapján differenciáltak a mindenkor agrárkormányzatok. Így előfordult, hogy a nagyobb támogatási összeg elnyerése érdekében a földtulajdonosok egy része rejtett gazdasági eszközökhöz, birtokai szétaprózásához folyamodott.

Hivatalosan nem volt jellemző, csak a száz hektár fölötti földnagyság esetén, hogy a családban az idősebb és a fiatalabb generációk együtt, egy területen termeljenek, mert a támogatási rendszer ez ellen hatott. A mezőgazdasági támogatási rendszerben legnagyobb volumenű terület-alapú támogatás birtokaik elaprózására készítette a gazdákat. A birtok telekkönyvi elaprózása azért volt előnyös, mert nem kellett adózni és támogatáshoz is jutottak a termelők. A gazdák próbálnak alkalmazkodni az új törvények teremtette körülményekhez, mindig akkora méretűre íratják szét a földjüket, ami az éppen aktuális támogatási szisztéma szempontjából a legelőnyösebb volt.

„...mindig aprította széjjel, akinek volt 50 hektár földje, az is 6 fele elosztotta, hat családtagra, és hat családtag gazdálkodik vele, mert 50 hektárra kapott 8 ezer forintot, ha meg szétíratta hatfele, akkor kapott 12 ezer forintot.”²²¹

„Hát volt olyan eset tavaly, az kapott napraforgóra támogatást, aki 20 ha alatt gazdálkodott. Volt egy család, akik hárman voltak, de egy névre ment a föld, ha így maradt volna, kaptak volna 100 000 forint támogatást. Szétírták 20–20 ha-os darabokba, így kaptak majdnem 600 000 forintot. Annyi volt az egész, hogy bementek a földhivatalba, és akkor 20 ha-onként szétszedték a családtagoknak a földet. Ezért érdemes volt.”²²²

Amikor viszont az elaprózott területméret után nem járt állami támogatás, csak kevesen vették a fáradságot, hogy a földhivatalt járva újra egy területté írássák össze a földjüket. Az uniós csatlakozás kapcsán gyakran merült fel, hogy nagy gondot fog okozni a belépéskor Magyarország elaprózódott birtokszerkezete. Ám a valóságban a területek egy része csak „papíron” volt felosztott, miközben mögötte lényegesen összefüggőbb birtokstruktúra állt.

A termőterületeket tekintve az ezredfordulón kiemelkedően magas volt a búza, átlagos az ipari növények (napraforgó, tök) aránya. Az állatállomány csökkenésével arányosan egyre fogyott a munkaigényes kukorica és a takarmánynövények (repce, lucerna) vetésterülete. Az állattenyésztés szerkezetének és teljesítményének változása hatással volt a szántóföldi kultúrák és a földhasznosítás térségi arányaira is. Bár jelentős tradíciói voltak a szarvasmarhatartásnak, az állomány folyamatosan csökkent a kilencvenes években. A termelés jellegére a településenként eltérő módon alakult: míg

²²¹ Egy gazdálkodó közlése, 2002.

²²² Egy helyi agrárszakember közlése, 2002.

Magyarhomorogon és Újirázon megszűnt, Csökmőn pedig jelentős csökkenés volt tapasztalható, a tejelő szarvasmarha tartása terén, Komádiban és Körösszakálban új típusú szövetkezeteken keresztül koncentráldott a térség tejtermelése. A megszigorított termelési feltételek következtében a kisüzemi termelők jelentős része teljesen felhagyott a tejtermeléssel.²²³

A földtörvény életbelépése után a földtulajdon hasznosításának több lehetősége realizálódott:

1. A tagság jelentős része úgy ítélte meg, hogy egyedül nem képes gazdálkodni, ezért bent hagyta és bérbe adta a földjét a tsz-nek. (Ennek az alternatívának a háttérében gyakran a tanácstalanság, az érdektelenség vagy a félelem állt.)

2. Egyesek tulajdonrészük elértéktelenedésétől félve kivették a vagyonrészüket a szövetkezetből. Közülük azonban kevesen létesítettek mezőgazdasági kisüzemet. Ennek elsődleges oka a tőke-, felszerelés- és munkaerőhiány. Az igénylők gazdasági felszereltség és eszközök nélkül szembesültek az új helyzettel. Ezért a hasznosítás érdekében földterületüket bérbe adták.

3. Akadtak olyanok is, akik a földterületből csak egy kisebb, 1-3 hektárnyi részt mérettek ki, a többi területet bérbe adták a tsz-nek. Ez az üzemméret nyilvánvalóan nem alkalmas új típusú mezőgazdasági vállalkozás létrehozására, de még csak nem is a hagyományos paraszti gazdálkodást folytatókra jellemző: a megszűnt háztájt kívánták így pótolni azok, a főállásban többnyire az iparban dolgozó földtulajdonosok, akik a mezőgazdasági termelést saját birtokon csak részüidőben művelésben végezték. A szocialista érában kialakult több lábon állás modelljét akarták így folytatni családi kisgazdaságaikban.

4. Ahol az egyéni gazdálkodás hagyományai nem voltak jelentősek, sokan értékesítették visszakupott, többnyire kisméretű földtulajdonukat. A földbirtoklási tradíciók hiánya különösen a cseléd mentalitást szocializáló esetében volt jellemző, akik gyakran olyan kis méretű területekhez jutottak, amelyek már önálló gazdálkodásra nem voltak alkalmasak. Ugyanakkor a cselédek leszármazottai számára idegen volt az önálló vállalkozás is. A föld megmunkálásához értettek, de a földtulajdonlásban nem volt tapasztalatuk.

Az általam kutatott falusi társadalmakban a rendszerváltásra már a bér munkás életforma és gondolkodásmód vált általánossá. Jellemző a

²²³ Ludwig Zsuzsa 2000. 59.

földtől való teljes elszakadás. Az életmód, az érték- és normarendszer jelentősen különbözik a szocialista éra előtti paraszti mentalitástól.

5. A privatizáció után ismét magánkézbe kerülő földeket tulajdonosaik többféle módon hasznosították. Akik földművelésbe fogtak, a kezdeti időszakban igen kis területeken gazdálkodtak, gépek hiányában sokan bér munka igénybevételére szorultak. A rendszerváltás óta eltelt idő alatt a gazdaságok mérete polarizálódott. Egyes gazdaságok jelentős területnövekedést értek el, míg számottevő a tönkrement, illetve a stagnáló gazdaságok száma is.

A nagyüzemi gazdaságokat többnyire figyelmen kívül hagyják a paraszti gazdálkodást elemző szakemberek, holott térségi szerepük és az átadott ismeretek folytán hatásuk jelentős. Az önálló gazdák csak a kilencvenes évek közepére, amikor a vállalkozások egy része már tönkrement, kezdték felismerni a termelés és az értékesítés szövetségének fontosságát, de a legtöbb településen érdemben semmi sem történt az ezredfordulóig. Akadtak azonban olyan települések is, ahol a rendszerváltást követően is megmaradtak a szövetkezetek, és volt, ahol napjainkra kft. tulajdoni formában működnek, összefogva a kistermelőket. Ezek a formák képesek voltak a kedvezőtlen külső piaci hatások kivédésére is.

CSATLAKOZÁS AZ EURÓPAI UNIÓHOZ

A gazdák ezredforduló utáni döntéseit már az Európai Unióba lépés várható feltételei motiválták. Az esélylatolgatások során rendkívül megosztott volt a falusi társadalom. Bár a csatlakozás kapcsán szinte mindenkinek voltak elképzelései, ám reális információk birtokában jórészt csak a falusi értelmiség jutott. A lakosság jelentős része hiányos vagy téves hírekhez alapján leginkább „hallomásból” az egymás közötti információáramlásra építve tájékozódott.

Már az ezredfordulón látható volt, hogy az Európai Unión belüli mezőgazdasági támogatások áthelyezik a súlypontokat a magyar agrártermelésben. A csatlakozást követő várható változások már az Unióba lépés előtt jelentős átalakulásokat eredményeztek. Az Európai Unióban sokszorosára emelkedő területi támogatás felélénkítette a 14 évig szunnyadó földpiacot. A jelentős földvásárlások gazdaságélénkítő hatásának köszönhetően változás mutatkozott a korábbi kivárázó gazdasági mentalitásában.

Az európai uniós csatlakozás kapcsán rendszeresen elhangzó irányelvé vált az agrárnépesség szemléletének megújítása.²²⁴ A paraszti gazdálkodás hagyományos stratégiái a megváltozott viszonyok között nem életképesek. A legjelentősebb eltérés és problémaforrás a megtervezett termelés és a minőségbiztosítás feltételeinek hiánya. Mivel a hagyományosan szervezett paraszti gazdálkodás nagyban épít a kínálkozó lehetőségek megragadására és maximális kihasználására; a termelést mindig a pillanatnyi adottságok szerint alakítja. A termelés költségeit így a minimumra képes

²²⁴ Mucsi Imre 1999. 283–290.

szorítani, ám annak minősége ingadozóvá válik. Ezzel szemben az Európai Unióban előtérbe került a minőségbiztosítási rendszerek létrehozása, ahol a termék előállítása a termelői háttér egységes színvonala miatt lényegesen költségesebb, ám a megtermelt áru minősége állandó. A minőségbiztosítás jelentős befektethető tőkét feltételez, amely a kisgazdaságok tulajdonosai számára nem áll rendelkezésre, ezért a jövőben várhatóan a hagyományos gazdálkodási stratégiák visszaszorulnak a paraszti háztartásba.

A parasztság életvitelének alapvető átalakulása miatt a család mint a gazdálkodásnak keretet adó legkisebb egység munkaszervezeti forma szerepe megváltozott.²²⁵ Az oktatási idő megnövekedésével a fiatalok munkába állása későbbi életkorra tolódott. A nők munkavállalásának elterjedésével számukra gyakran csak kényszerpálya a családi gazdálkodás. A családi gazdaság a valóságban sokszor csak magát a vállalkozót jelenti, akinek az időnymunkák alkalmával (gyakran azért, mert nincs pénz bér munkásokat fogadni) a családja segít be a gazdálkodásba.

A versenyképes családi gazdaságok kialakításának és fejlesztésének szükségessége indokolta azt a törvénycsomagot, amely jogszabályi lehetőséget biztosít a családi összefogáson alapuló gazdaságok létrehozására, kiemelt támogatására.²²⁶ Amíg azonban a törvényi szabályozás piacképes családi gazdaságokat tervezett, a valóságban napjaink mezőgazdaságában gyakori a piacra szervezett, magas színvonalon gépesített, ám egyetlen személy irányítása alatt gyakran feketén, bér munkát felhasználó gazdaság. Tehát a gépesítés és az individualizáció hatására a legkisebb munkaszervezeti egység az egyén, a megfelelő gazdasági keretekkel rendelkező, polgárosodó magánvállalkozó.

Az eltelt tizennégy esztendő olyan rendeződési időszak, amelyben a gazdasági szereplők kívártak, értelmezték helyzetüket, lehetőségeiket, döntéseikben éppen úgy jelen volt a családjukból szocializált ismeret, mint a saját tapasztalat. Az Európai Unióhoz csatlakozás előtti gazdasági miliőben a különböző létstratégiáknak egyszerre lehet realitása, ezért a döntéshelyzetekben az individuum szerepe növekedni látszik.

A mezőgazdasági lakosság létszáma a századelő 60%-áról a negyvenes évek végére 50%-ra módosult. Ezt követően a társadalmi átrendeződés következtében a mezőgazdasági népesség aránya 1970-ben 25%, 1980-ban 20%, 1990-ben 15% volt. 1996-ra 7,9 százalékra csökkent. Ezzel a magyar

²²⁵ Szabó László 1997. 120–121., 134–142.

²²⁶ Fogalmi meghatározását a termőföldről szóló módosított 1994. évi LV. törvény 3. § h pontja rögzíti.

gazdaság foglalkoztatási struktúrája fokozatosan közelít a 15 EU-ország átlagához (5,1%), bár további csökkenés várható, feltehetően jó darabig nem éri el azt.²²⁷

Az aktív keresők, ezen belül az önálló foglalkozásúak és segítő családtagjaik száma 1960-1990 ²²⁸				
Megnevezés	1960	1970	1980	1990
Aktív kereső	4 759 616	4 988 676	5 068 840	4 527 157
Mg.-i, szöv.-i dolg. segítő családtagja	55 257	98 703	59 996	1 911
Önálló foglalkozású segítő családtag	1 077 054	168 171	141 425	236 954
Segítő családtag	434 812	–	–	–
Mezőgazdaságban dolgozó segítő családtag	428 861	–	–	–

A mezőgazdaság szerepét azonban nem lehet pusztán a foglalkoztatottak arányával mérni, mivel egyes társadalmi csoportok számára szorult helyzetben kényszer-stratégiaként, a *visszaparasztosodás*, az önellátó termelés tudja egyedül biztosítani a létfenntartást. Ugyanakkor még mindig nincs válasz arra a kérdésre, hogy mi lesz a munkahely nélkül maradt, faluban rekedt munkanélküli tömegekkel. Az unióban valószínűleg ismét „a padló-ra kerülnek” a földhöz visszatért kényszerparasztok.²²⁹

A mezőgazdasági szerkezetátalakítás súlyos változásokat indukál a hagyományos vagy a jelenlegi paraszti gazdálkodásban. Az alkalmazkodás nehezíti a folyamatosan változó feltételrendszer, mivel az EU-ban a Közös Agrárpolitika (KAP) jelentős átalakítása éppen csatlakozásunk idején ment végbe.²³⁰

Az EU további terveit jelezte az Agenda 2000 című reformjavaslat, amely a környezetvédelemre és a vidékfejlesztésre helyezte a fő hangsúlyt. A környezetvédelmi tevékenység megerősítése új feladat. Az agrárkörnyezeti eszközökre fordított pénzüsszegek megnövelésével ösztönözni kívánják a termelés extenzívvé tételét. Az új modell fő elemei között szerepel a minőségi termék-előállítás mellett „a sokszínű és gazdag hagyományokkal rendelkező mezőgazdaság, amelynek nem csak a végtermék-előállítás a célja, hanem megőrizi és ápolja a vidék képét, a vidéki települések életét, valamint megőrizi és megteremti a munkalehetőségeket.”²³¹

²²⁷ Népszámlálás az ezredfordulón 2. KSH Budapest, 1999. 123-124.

²²⁸ Népszámlálás az ezredfordulón 2. KSH Budapest, 1999. alapján.

²²⁹ Csire András 1999. 152.

²³⁰ Trón Zsuzsanna 2003. 331.

²³¹ Puskás János 1998. 11.

IRODALOM

A. GERGELY András

- 1990 Kontinuitás és változás. In: A. Gergely András–Cséfalvay Zoltán–Lichtenstein József: *Nagyvisnyó. Kontinuitás és változás az életmódban, a gazdaságban és a tradícióban*. MTA Néprajzi Kutató Intézete, Budapest, 17–69.

A kedvezőtlen adottságok miatt elmaradott mezőgazdaságú térségek fejlesztése Magyarországon.

- 1980 Területi Statisztika, XXX. évf., 21–30.

BALI János

- 2005 Hagyomány és modernizáció a nógrádi málnatermesztésben. In Schwarz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.) *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ Budapest, 331–344.

BARTH, Frederik

- 1963 Introduction. In: Frederik Barth (ed): *The Role of the Entrepreneur in Social Change in Northern Norway*. (Árbok for Universitetet i Bergen–Humanistik Serie No.3) Norwegian University Press. Bergen–Oslo, 5-18.

BENDA Gyula

- 1991 A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. In *Századvég*, 2–3 sz., 169–176.

BIRÓ A. Zoltán–GAGYI József–OLÁH Sándor

- 1994 Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. (A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdasági átalakulásban) *Antropológiai Műhely* 4. 1. sz., Csíkszereda, 7–41.
- 1995 Gazdasági elit a Székelyföldön-1993. In: *Változásban?* Elemzések a romániai magyar társadalomról. Csíkszereda, 1995. 154–186.
- BÓDAY Pál
- 2001 A mezőgazdasági gép- és épületállomány, 1991–2000. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- BODROGI Tibor (szerk.)
- 1978 Varsány. Tanulmányok egy észak–magyarországi falu társadalomnéprajzához. Akadémiai Kiadó. Budapest
- BORSOS Endre–CSITE András–LETENYEI László
- 1999 Fogalmi keretek. in: Borsos Endre, Csite András, Letenyei László (szerk.), *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. MTA Politikai Tudományok Intézete – SZÁMALK Kiadó, 173–183.
- BORSOS Endre – GYÖRGY István
- 1999 Gencs: egy erdélyi falu a parasztosodás útján. In Borsos Endre, Csite András, Letenyei László (szerk.), *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. MTA Politikai Tudományok Intézete–SZÁMALK Kiadó. 51–90.
- BORSOS Endre – CSITE András – HELLA Ferenc – KOVÁCS Róbert – LETENYEI László
- 1999 Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló Ökörítőfülpösön. In Borsos Endre, Csite András, Letenyei László (szerk.), *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. MTA Politikai Tudományok Intézete –SZÁMALK Kiadó. 17–48.
- BOURDIEU, Pierre
- 1978 A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat Kiadó, Budapest.
- 1986 The Forms of Capital. In: John G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York
- BURGERNÉ GIMES Anna–KESZTHELYINÉ RÉDEI Mária–SALAMIN Pálné

- 1990 A mezőgazdasági kistermelők háztartásainak jövedelmei és kiadásai. *Gazdálkodás*, XXXIV. 6. sz. 1–12.
- CSAJANOV, Alekszej
1921 Die Lehre von der bauerlichen Wirtschaft. Leipzig
- CSITE András
1999 Gazdasági rendszerek és társadalmi folyamatok a poszt szocialista vidéki átalakulásban. In Borsos Endre–Csite András–Letenyei László (szerk): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. MTA Politikai Tudományok Intézete–SZÁMALK Kiadó. 151–172.
- DANCS László
1999 Az agrárgazdaság megújulásának esélyei az Alföldön. In *Az Alföld a XXI. század küszöbén*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. 291–294.
- ERDEI Ferenc
1942 A magyar paraszttársadalom. Franklin Társulat, Budapest
- FARKASNÉ Dr. FEKETE Mária
1999 A földhasználat és az agrárpolitika összefüggése az Európai Unióban. Angliai tapasztalatok. Mezőgazda Kiadó, Budapest
- FEHÉRVÁRYNÉ Nagy Magdolna
1990 Adalékok a Vály-völgy hagyományos gazdálkodásához. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Gömör Néprajza* XXIV. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen 43–65.
- FÉL Edit–HOFER Tamás
1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Balassi Kiadó, Budapest. XIV.
- FOSTER, George M.
1982 Mi a paraszt? In: Tóth István (szerk.) *Néprajzi szöveggyűjtemény. I.* Tankönyvkiadó. Budapest. 299–313.
- FRANKLIN, S. H.
1969 *The European Peasantry; the final phase*. Methuen. London,
- G. SZABÓ Zoltán
2005 A gazdaságok gépesítettségének alakulása egy mezőföldi közösségben az 1990-es évben. In Schwarz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.) *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ Budapest, 157–168.
- HANKISS Ágnes

- 1980 „Én-ontológiák” Az élettörténet mitologikus áthangolása. In: Frank Tibor–Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat II.* Budapest, 30–38.

HANN, Chris M.

- 1982 Kisüzemi gazdálkodás Tázlaron a hetvenes években. *Ethnographia* XCLV. 33–71.
- 1993 Property relations in the new Eastern Europe; the case of specialist cooperatives in Hungary. in: Desoto, Minka-Anderson, David G. (eds.) *The Curtain Rises: rethinking culture, ideology and the state in Eastern Europe.* Humanities Press, New York, 99-119.
- 2005 Utóparasztok a Futóhomokon: az „egyszerűbb” mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult társadalmi öröksége. In Schwarz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.) *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ Budapest, 19–35.

HARCSA István

- 1993 Mezőgazdasági kistermelés és mezőgazdasági vállalkozók. Budapest
- 1994a Polgárosodás a mezőgazdálkodási vállalkozók körében. *Agrártörténeti Szemle*, XXXVI. 1–4. sz., 57–64.
- 1994b Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók. *Társadalomstatistikai füzetek* 3. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

HARCSA István–KOVÁCH Imre–SZELENYI Iván

- 1994 A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban. *Szociológiai szemle*, 3. 15–43.

JUHÁSZ Pál

- 1976 Adalékok a háztáji és kisegítő gazdaságok elméletéhez. Budapest, Szövetkezeti Kutatóintézet
- 1991 Polgárosodás. Századvég, VII. évf. 2–3. sz. 181–183.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

- 1996 Kultúrák találkozása – Kultúraváltás. Savaria University Press, Szombathely. 5–130.

KEMÉNY Márton

- 2005 A mezőgazdaság helyzetének változása egyéni és közösségi szinten Muraszemeyén. In Schwarz Gyöngyi–Szarvas Zsu-

zsa–Szilágyi Miklós (szerk.) *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ Budapest, 169–181.

KISS Antal

2002 Magánvállalkozók és a hagyományos értékrend. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, 89–108.

KLAMÁR Zoltán

2006 Tanyák, parasztgazdaságok Magyarkanizsa vidékén (1900–2000) Kiss Lajos Néprajzi Társaság Könyvtára 2. Szabadka

KOLOSI Tamás – TÓTH István György – VUKOVICH György

1998 Társadalmi Riport. Budapest

KÓSA László

1991 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Néprajz egyetemi hallgatóknak 12. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen.

2001 A magyar néprajz tudománytörténete. Osiris Kiadó, Budapest

KOTICS József

2001 Gazdálkodói mentalitás és paraszti polgárosodás. Egy régió-vizsgálat tanulságai. In *Mások tekintetében*. Miskolci Egyetem, A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék Könyvei 4. Miskolc, 107–155.

KOVÁCH Imre

1988 Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban. Rétegződés-modell vizsgálat IX. Budapest, MSZMP Társadalomtudományi Intézet

1994 A mezőgazdasági privatizáció társadalmi hatásai. In Mészáros József (szerk.): *Magyarország átalakulóban*. Budapest, 1994, Népjóléti Minisztérium.

KOVÁCH Imre – KUCZI Tibor

1982 A gazdálkodási előnyök átválthatósága a társadalomban. Valóság XXV. 6. sz., 45–55.

KOVÁCS Katalin–VÁRADI Monika Mária

2005 Utóparaszti hagyományok egy mezővárosban. In Schwarz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.) *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ Budapest, 75–87.

KSH

- 1999 Népszámlálás az ezredfordulón 2. Budapest.

KUNT Ernő

- 1987 Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe. Gondolat, Budapest.

LAMMEL Annamária

- 1984 Kontinuitás, átrétegződés, akkulturáció. In Hoppál Mihály–Szecskő Tamás (szerk.): *Életmód. Modellek és minták*. Budapest, 310–345.

LUDWIG Zsuzsa

- 2000 Együttműködés és felzárkózás a Kárpátok Eurorégióban. Oktatásiügyi Minisztérium, Budapest

MÁRKUS István

- 1979 Nagyőrös. Szépirodalmi Kiadó, Budapest
1996 Egy pillantás Nagyőrösre. In: *Polgárosodó parasztság*. Dinasztia Kiadó, Budapest, 113–118.

MÁRTON János

- 1999 Agrárfejlődés, élelmiszergazdaság, konfliktusok az Alföldön. In *Az Alföld a XXI. század küszöbén*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. 273–283.

MENDRAS, Henri

- 1967 *Le Fin des Paysans*. Armand Colin, Paris

MOHAY Tamás

- 1994 Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor gazdálkodása és élete a 20. század első felében Ipolynyéken. ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, Budapest.

MOLNÁR Ágnes

- 2005 Kényszervállalkozások és előrelendülés. A mezőgazdasági kisüzemek helyzete a rendszerváltás után Kiskánizsán. In Schwarz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.) *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ Budapest, 127–138.

MUCSI Imre

- 1999 Agrárfejlődési-élelmiszergazdasági konfliktusok. In *Az Alföld a XXI. század küszöbén*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. 283–290.

NAGY Ferenc (szerk.)

- 1991 Kárpótlás Magyarországon. Kárpótlási füzetek. Magyar Tudományos-Üzemi és Szaklapok Újságíróinak Egyesülete. Budapest

NEMES Gusztáv – HEILIG Balázs

- 1996 Önellátás és árutermelés. Mezőgazdasági kistermelők egy észak-magyarországi faluban. *Szociológiai Szemle* 3–4. sz., 149–181.

PORKOLÁB Péter

- 2005 Parasztság és modern gazdálkodás a 20–21. század fordulóján Tiszadob példáján. In Schwarz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.) *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ Budapest, 119–125

RÁCZ Kata

- 2005 A kalákától a TÉSZ-ig. A termelői együttműködések formaváltozásai az agrárszektorban. In Schwarz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.) *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ Budapest, 89–103.

SÁRKÁNY Mihály

- 1983 Parasztság és termelési viszonyok. In Kósa László (szerk.) *Népi kultúra-népi társadalom*. Budapest
- 2005 Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. In Schwarz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.) *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ Budapest, 37–46.

SCHNEIDER, Thomas

- 2000 Landwirtschaft in Hajós. Agrarhistorie und sozialer Wandel in einem ungarndeutschen Dorf. *Studien zur Volkskultur* 27, ed. Gesellschaft für Volkskunde in Reinland-Pfalz, Mainz

SCHWARZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.)

- 2005 Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ Budapest
- SILVERMAN, Sydel
 1983 A parasztságtanulmányok alakulása az antropológiában: a paraszt fogalma és a kultúra fogalma. *Ethnographia*, XCIV. 1. sz. 89–105.
- SPÉDER Zsolt
 1997 Háztartások egy kis térségben. *Szociológiai Szemle*, 1. sz., 5–37.
- SZABÓ Á. Tőhötöm
 2002 Közösség és intézmény. Stratégiák a lónyai hagyományos gazdálkodásban. Kriza Könyvek 11. Kriza János Néprajzi Társaság. Kolozsvár
- SZABÓ István
 1965 Jobbágyság-paraszság. In *Ethnographia* 10–31.
- SZABÓ László
 1981 A paraszti munkaszervezet mai formái. Életmódvizsgálatok az Alföldön. *Múzeumi Levelek*, 37–38. sz. 27–43.
 1991 A paraszti állattartás üzemformáinak kialakulása a Tiszazugban. In Simon Imre (szerk.): *Alföldi társadalom II.* Békéscsaba, Békés Megyei Tanács Tudományos–Koordinációs Bizottsága 125–134.
 1993 Társadalomnéprajz. Debrecen
- SZABÓ Piroska
 1998 A magángazdálkodás visszatérése (egy őrségi példa) *Népi kultúra–népi társadalom* XIX. Bp. 205–216.
- SZELÉNYI Iván
 1989 Sozialistische Unternehmer. Verbürgerlichung im ländlichen Ungarn, Junius-Verlang, Hamburg.
- SZILÁGYI Miklós
 2000 Törvények, szokásjog, jogszokás. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 693–758.
 2000 Hagyomány és újítás a népi gazdálkodásban. In *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIX.* Herman Ottó Múzeum Miskolc, 461–480.

- 2002 Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ. 7–15.
- 2005 Bevezetesként: az utóparaszti hagyományokról. In Schwarz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.) *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet–MTA Társadalomkutató Központ Budapest, 9–16.
- SZILÁGYI Miklós (szerk.)
- 2002 *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ Budapest.
- THELEN, Tatjana
- 2001 „Post-socialist Entrepreneurs in Rural Hungary: Social Continuity and Legal Practice in Mesterszállás.” In Barna Gábor (ed.) *Acta Ethnographica Hungarica* 46./3-4. 315-342. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TORSELLO, Davide
- 2003 Trust and Property in Historical Perspective: Villagers and the Agricultural Cooperative in Királyfa, Southern Slovakia. In Chris Hann, Richard Rottenburg, Burkhard Schnepel, Shingo Shimada (ed.) *The Postsocialist Agrarian Question. Property Relations and the Rural Condition*. Transaction Publishers Rutgers University. Piscataway
- TÓTH István György
- 1998 Rendszer- és századváltás Magyarországon. Az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság és a TÁRKI konferenciája az MTA Nemzeti Stratégiai Kutatási Programok keretében.
- TÓTH Tibor
- 1980 Ellentét vagy kölcsönösség. Budapest
- 1988 A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÖNNIES, Ferdinand
- 1983 *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest. 7–35.
- WOLF Eric R.

- 1966a Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations in Complex Societies. In Banton, Michael (ed.): *The Social Anthropology of Complex Societies*. ASA Monograph 4. London: Tavistock Publications. 1–20.
- 1966b *Peasants*. Prentice Hall, Eagle Cliffs,

A projekt az Európai Unió támogatásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében valósult meg.
A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése
HEFOP -3.3.1-P.-2004-09-0134/1.0